

Îsâgûcî

Mantiġa Giriş

www.tuba.gov.tr

Îsâgûcî Mantığa Giriş Ebherî

Türk-İslam Bilim Kültür Mirası Dizisi: 3

İnceleme - Tahkik - Çeviri: Hüseyin Sarioğlu (Prof. Dr.)
Editör: Ali Durusoy (Prof. Dr.)

ISBN: 978-9944-252-70-6
Ankara, 2016

Yayın Sürecinde Emegi Geçenler:
M. Sait Türkhan (Dr.)

Tasarım: Salih Pulcu
Uygulama: Recep Önder

Proje Sorumlusu (TÜBA Başkanı)
Ahmet Cevat Acar (Prof. Dr.)

Proje Yayın Kurulu
Atilla Bir (Prof. Dr.)
Derya Örs (Prof. Dr.)
Erhan Afyoncu (Prof. Dr.)
Hüseyin Gazi Topdemir (Prof. Dr.)
Hüseyin Sarioğlu (Prof. Dr.)
M. Fatih Andı (Prof. Dr., Proje Yürütücüsü)
Muhittin Macit (Prof. Dr.)
Mustafa Çiçekler (Prof. Dr., Proje Yürütücüsü)
Mustafa Kaçar (Prof. Dr.)

Proje Yayın Koordinatörü ve Danışmanı
H. Ahmet Arslantürk (Doç. Dr.)

Proje İdari İşler Sorumlusu
Duygu Coşkun

Baskı
Ses Reklam Paz. Turizm San. ve Tic. Ltd. Şti.
Mebusevleri Ayten Sk. 28/7 Çankaya - ANKARA

© Türkiye Bilimler Akademisi 2016
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Yayıncının izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz.

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
Piyade Sokak - No: 27 Çankaya - ANKARA
bilimklasikleri@tuba.gov.tr
0 312 442 29 03
www.tuba.gov.tr

Îsâgûcî

Mantiğa Giriş

Ebherî

İnceleme - Tahkik - Çeviri

Hüseyin Sarıoğlu

ESÎRÜDDÎN el-EBHERÎ, (Mufaddal İbn Ömer).

Semer kand asıllı olup Musul'da doğmuştur. İlim tahsili ve tedrisi için Musul, Bağdat, Erbil, Anadolu ve İran'ın çeşitli merkezleri arasında yaptığı seyahatler ve ünlü bilgin Kemâlledin İbn Yunûs'un ilim meclislerine katıldığından başka hayatı hakkında yeterli bilgi ne yazık ki mevcut değildir. *Vefeyâtü'l-â'yân* müellifi İbn Hallikân, Kâtibî lakabıyla anılan ve meşhur mantık kitabı *Risâletü's-Şemsiyye fî Kavâidi'l-Mantikiyye*'nin yazarı Necmeddin Ali İbn Ömer el-Kazvinî ile Şemseddin Muhammed İbn Mahmud el-İsfehânî filozofun öğrencilerinden birkaçtır. 1265 yılında Şebister'de vefat eden Ebherî'nin, başta Selçuklu ve Osmanlı medreseleri olmak üzere İslâm dünyasının pekçok yerinde asırlar boyu ders kitabı olarak okutulan *Hidâyetü'l-Hikme* ve *İsâgûcî* dışında felsefeden matematiğe, geometriden astronomiye kadar değişik alanlarda kaleme aldığı onlarca eserinden bazıları şunlardır: *Keşfu'l-Hakâik fî Tahrirî'd Dekâik* (H. Sarioğlu tenkidli metnini yayımlamıştır: Çantay Kitabevi, İstanbul 2001), *Tenzilü'l-Efkâr fî Ta'dili'l-Esâr*, *Zübdetü'l Esrâr*, *Kitâbu Telhîsi'l-Hakâik*, *er-Risâletü'z-Zâhire*, *er-Risâletü'l-Bâhire fî Makâleti'z-Zâhire*, *Risâlet fî Fesâdi'l-Ebhasi'leti Vada'âha Mübrizü'l-Cedeliyyîn*, *Tehzîbü'n-Nuket*, *et-Tehzîb fî'l-Mantık*, *Risâle fî ilmi'l-Hey'e*, *Dirâyetü'l-Eflâk*, *İslâhu Kitâbi'l-Ustukussât fî'l-Hendese li Uklidis*.

Büyük gelecekler, büyük geçmişlerin bilgi ve birikimi üzerine inşa edilir.

Türkiye, ihtişamlı bir medeniyetin ve zengin bir tarihin meydana getirmiş olduğu büyük bir birikimin varisidir. Kökleri bilime, bilgiye, hikmete ve ır-fana dayanan bu birikim, ölkemizin geleceğinin inşası gayretlerinde de en önemli referansımız olmalıdır. Bu büyük birikimden yararlanmadığımız takdirde, geçmişimizi “müzelik bir emtia”ya dönüştürürüz, sağlıklı bir gelecek inşa edemeyiz.

Zira tarih, sadece geçmişte olup biten değil, aynı zamanda bugüne kalan, yarına da aktarılacak olandır. Milletler tarihte yalnızca geçmişlerini değil, geleceklerini de ararlar. Geçmişiyile barışamayan, tarihini yorumlayamayan, ecdadına yabancılaşan milletler, sağlıklı bir gelecek inşa edemezler.

Çağımıza ve geleceğe yapacağımız etki bakımından, sahip olduğumuz zengin mirası yeniden ve daha güçlü biçimde harekete geçirmemiz gerekiyor. Türkiye Bilimler Akademisi tarafından yürütölen “Türk-İslâm Bilim ve Kültür Mirası Projesi”ni, işte bu amaca yönelik bir çalışma olarak değerlendiriyorum.

Proje kapsamında, sosyal bilimler, İslâmî ilimler, Türkiyat, sağlık ve tabiat bilimleri ve teknik bilimler alanlarında hazırlanan eserlerin, bilim ve kültür hayatımıza kazandırılmasını takdirle karşılıyorum.

Bu vesileyle, eserlerin müelliflerini rahmet ve şükranla yâd ediyor, projenin hayata geçirilmesinde görev alan bilim adamlarımız ile TÜBA mensuplarını kutluyorum.

Recep Tayyip ERDOĞAN
T.C. Cumhurbaşkanı

Takdim

Toplumların gelişme ve kalkınmasında bilimsel ve teknolojik çalışmalar, belirleyici bir role sahip bulunmaktadır. Yeni bilim ve teknoloji yatırımlarının gerçekleştirilmesi yanında sahip olunan bilimsel ve kültürel birikim ve miras-tan yararlanılması, bunun için de söz konusu mirasın gün ışığına çıkarılması büyük önem taşımaktadır.

Mensubu olduğumuz Türk-İslâm medeniyetinin insanlığın bilimsel, teknik ve kültürel birikim ve gelişimine önemli katkıları bulunmaktadır. Bununla birlikte, medeniyetimizin bilim ve kültür tarihindeki önemli başarıları ve katkılarının, egemen Batı merkezli bakış açısının da etkisiyle, yeterince görünür ve bilinir olmadığı bir gerçektir. Bu durum, tarihimizle övünmenin ötesinde hepimize bu zengin mirasın değerlendirilmesi konusunda yeni görevler yüklemektedir.

Türk-İslâm medeniyetine ait eserlerin gün ışığına çıkarılarak bilim ve kültür dünyası ile gelecek kuşakların istifadesine sunulması; bilim, ar-ge ve yenilikçilik konusundaki amaçlarımızın gerçekleştirilmesi için gerekli birikim, özgüven ve motivasyona değerli katkılar sağlamayı içeren önemli bir millî görevin yerine getirilmesini ifade etmektedir. Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından başlatılan “Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi”, bu konuda atılmış önemli bir adımı oluşturmaktadır.

Matematik, astronomi, tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe gibi alanlardan seçilmiş birçok ünlü İslâm âlimi/düşünürü/yazarı tarafından hazırlanan eserleri bilim ve kültür dünyasına kazandırmaya amaçlayan bu proje, Türk-İslâm medeniyetinin bilim ve kültür literatürüne katkısını daha görünür ve yararlanır hale getirecektir.

TÜBA mensuplarını bu değerli proje için tebrik ediyorum. Eserlerin yazarlarını hayırla yâd ediyor, eserlerin hazırlanması ve yayımlanmasına katkı sağlayan herkese teşekkür ediyorum. Projenin bilim ve kültür hayatımıza yararlı olmasını temenni ediyorum.

Dr. Faruk Özlü

T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanı

Takdim

İnsanlığın bilim ve teknolojide ulaştığı seviye, tarih içinde birçok toplumun tecrübelerinden damıtılmış ortak bir birikimin neticesidir. Ancak ne yazık ki, bugün bilim tarihinin, tamamen Avrupa-merkezli bir perspektifle okunduğunu görüyoruz. Halbuki Eski Yunan'dan Rönesans Avrupası'na kadar geçen uzun zaman diliminde, diğer medeniyetler ve özellikle de İslam dünyası, bilimsel ve felsefi birikime son derece önemli katkılar yaptı. Medeniyetimiz, yüzyıllarca bilim ve düşünce sancağının taşıyıcısı oldu. Günümüzde, başta Fuat Sezgin hocamız olmak üzere birçok araştırmacının çalışmaları, İslam dünyasının bilim ve düşünce tarihinde üstlendiği bu yapıcı rolü açıkça ortaya koyuyor.

Ne yazık ki, bu rolü, bizler dahi yeterince iyi tanımıyoruz. Tarihin geneline olduğu gibi, bilim ve düşünce tarihimize bakışımızda da bazı eksikler ve sorunlar dikkat çekiyor. Bir tarafta, İslam bilim tarihini tanımayan veya yanlış tanıyan; diğer tarafta ise, geçmiş tecrübeleri ve başarıları, bir 'nostalji' malzemesine indirgeyen zümreler yer alıyor.

Oysa bize düşen esas vazife, geçmişimizle kuru kuruya övünmek değil; geçmişte bizi güçlü kılan değerleri, bugüne yeniden taşıyabilmek olmalıdır. Bugünkü şehirlerimizi yeniden bir Semerkand, Kurtuba, Belh, Bağdat haline getirebilmek olmalıdır. Ve bugün, yeni İbn-i Sina'lar, yeni El Battani'ler, yeni Ali Kuşçu'lar, Harezmi'ler, El Cezeri'ler yetiştirmek olmalıdır.

Bilim ve düşünce mirasımızı en doğru şekilde tanınamız; hiç şüphesiz, çok geniş, kapsamlı ve sistemli çalışmalar yapmayı gerektiriyor. Türkiye Bilimler Akademisi'nin başlattığı 'Türk-İslam Bilim Mirası Projesi', işte bu yönde attığımız değerli adımlardan birisidir. Bu projeyle; matematik, mühendislik, astronomi, tarih, coğrafya, edebiyat gibi alanlarda, Türk-İs-

lam medeniyetine mensup bilim insanları ve düşünürler tarafından kaleme alınmış eserleri günümüze kazandırıyoruz.

Başta akademi çevreleri olmak üzere, bilim ve düşünce mirasımıza ilgi duyan herkesin, bu klasik eserleri, adeta bir hazine bulmuşçasına sevinçle ve ilgiyle karşılayacaklarına tüm kalbimle inanıyorum.

Bu vesileyle, Proje kapsamında yayınlanacak eserlerin müelliflerini şükranla yâd ediyor, bu eserlerin günümüze kazandırılmasında emeği geçen bilim insanlarımıza ve TÜBA mensuplarına teşekkür ediyorum.

Fikri Işık

T.C. 64. Hükümeti Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanı

Sunuş

Günümüzde bilim ve yenilikçilik, ulusal kalkınma ile uluslararası rekabette görece üstünlük sağlamada belirleyici stratejik faktörler haline gelmiştir. Toplumların bilim ve yenilikçilik performansı açısından, toplumda bilimin, bilimsel düşünce ve yaklaşımların önemsenmesi, teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılması ile gençlerin bilim ve araştırma alanına yönlendirilmesi, özel bir öneme sahiptir. Bu hususlar, dünyadaki muadilleri gibi Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bakımından da öncelikli amaç ve görevler arasında yer alır.

Bilim ve yenilikçilik performansı, güncel imkan ve kaynaklar yanında tarihsel birikim ve mirasın değerlendirilmesini de gerektirir. Millet olarak, önemli bir bölümü gün ışığına çıkarılmayı ve değerlendirilmeyi bekleyen zengin bir bilim ve kültür mirasına sahip bulunuyoruz. Bu mirasın daha görünür ve yararlanılır kılınması, bugünkü ve gelecekteki performansımız ve ulusal hedeflerimize ulaşmamız açısından büyük önem taşımaktadır.

Tarihsel birikim ve mirasın ortaya çıkarılması ve değerlendirilmesi, diğer yararları yanında, başarılı bir performans için gerekli özgüven ve motivasyona yapacağı katkı bakımından da büyük önem taşır. Uluslararası yarışta son iki yüzyıldır ve günümüzdeki görece konumumuz ile geleceğe yönelik yüksek amaçlarımız dikkate alındığında, bireysel ve toplumsal düzeyde sağlıklı bir benlik/kimlik ve özgüven inşası ile güçlü bir motivasyon ikliminin oluşturulmasına gerek olduğu ve bu konuda her Türk vatandaşı ve kurumunun katkı ve destek sağlamasının ulusal bir görev olduğu açıktır.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi, Akademimiz tarafından bu düşünceler doğrultusunda, Kalkınma Bakanlığı'nın mali desteğiyle

2014 yılında başlatılmıştır. Proje ile, Türk-İslâm medeniyeti havzasında, fen, mühendislik, Türkiyat, sosyal bilimler, dinî ilimler gibi alanlarda eski-farklı Türk lehçeleri ile diğer dillerde üretilmiş, uzman bilim insanlarımızca seçilen 100 eserin, imkân ve ihtiyaca göre translitetrasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi (sadeleştirilmesi) yapılarak yayımlanması yoluyla bilim ve kültür âleminin ve gelecek kuşakların istifadesine sunulması hedeflenmiştir.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi, çok sayıda paydaşın doğrudan ve dolaylı katkı ve desteklerinin eseridir.

Öncelikle, bilime ve projeye verdikleri çok değerli destek için Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'a kalbî şükranlarımızı arz ediyorum.

Bugüne kıyasla oldukça kısıtlı koşullarda bu eserleri kaleme alan bilim ve kültür tarihimizin kahramanlarını rahmet ve şükranla yad ediyorum. Bu eserlerin çoğaltılması, saklanması ve bugüne ulaşmasında rol alan isimsiz kahramanları da saygıyla anıyorum. Eserlerin transliterasyonu, tıpkıbasımı ve/veya tercümesi ve tahlilini yaparak günümüzün ve geleceğin okuyucu ve araştırmacılarına ulaşmasını sağlayan bilim insanlarımıza müteşekkirim. Yayına hazırlık ve basım sürecinde rol alan üyelerimiz, bilim insanlarımız ve çalışanlarımız ile projeye katkı sağlayan tüm paydaşlarımıza da teşekkür ediyorum.

TÜBA Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi'nde yayımlanan eserlerin medeniyet ihyası/inşası süreci ile milletimizin bilim alanında ve topyekün gelişimi bakımından yararlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Ahmet Cevat Acar

TÜBA Başkanı

İçindekiler

Takdimler ve Sunuş

İkinci Baskıya Önsöz 13

Önsöz 15

Mantık Tarihinde İśâgûcî Geleneđi ve Ebherî'nin İśâgûcî'si 17

I. Porphyrios'un *Eisagoge'si* 21

II. Farâbi'nin *İśâgûcî'si* 25

III. İhvân-ı Safâ'nın *İśâgûcî'si* 31

IV. İbn Sinâ'nın *İśâgûcî'si* 35

V. Ebherî'nin *İśâgûcî'si* 39

İśâgûcî 53

Metin Tahkikinde Esas Alınan Nüshalar 55

Metin ve Çeviri 57

Lafızların Delâleti 61

Lafızların Kısımları 61

Beş Külli 63

Açıklayıcı Söz 67

Önergeler 67

Çelişki 71

Döndürme 75

Kıyas 77

İspat 87

Tıpkıbasım 91

Kaynakça 101

Karma Dizin 103

İkinci Baskıya Önsöz

Düşünce, bilim ve eğitim tarihimizde seçkin bir yeri bulunan Esîrüddin Ebherî'nin klasikleşen iki eserinden biri olan İsâgûcî'nin tahkikli metin ve Türkçe çevirisi ile "isaguci geleneği"ndeki konumuna ilişkin kısa bir incelemeyi içeren bu çalışma, ilk olarak İz Yayıncılık tarafından yayınlanmıştı (İstanbul 1998). Aradan geçen uzun süreden sonra Türkiye Bilimler Akademisi'nce (TÜBA) bir dizi kitapla birlikte gerçekleştirilen bu ikinci neşir vesilesiyle İsâgûcî'nin gerek Arapça metni gerekse Türkçe çevirisi gözden geçirilerek bazı düzeltme ve yenileştirmeler yapılmıştır. Bu sürece önerileriyle katkıda bulunan değerli meslektaşlarım Prof. Dr. Ali DURUSOY ve Yard. Doç. Dr. A. Emre DAĞTAŞOĞLU'nu şükran duygularıyla anar; bu mütevazı çalışmanın ikinci neşirini gerçekleştiren Türkiye Bilimler Akademisi'nin değerli Başkanı ve Konsey Üyeleri başta olmak üzere emeği geçenlere en kalbi teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Hüseyin Sarıoğlu

Edirne, 2015

Önsöz

İslam düşünce ve ilim hayatında mantık çalışmalarının başlangıçtan beri önemli yer tuttuğu bilinmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren müslümanlar, başka kültürlerle ait ilmi ve fikri eserleri Arapçaya aktarmaya başladıklarında ilk tercüme edilen kitaplar arasında Aristo'nun *Organon*'u ve Porphyrios'un *Eisagoge*'si de bulunmaktaydı. Mantık çalışmaları, başta Abdullah ibnü'l-Mukaffa' ve ilk İslam filozofu Kindî olmak üzere diğer filozofların ve özellikle bu alandaki üstün başarılarından ötürü kendisine Muallim-i Sâî unvanı layık görülen ünlü Türk filozofu Fârâbî'nin değerli çalışmalarıyla gelişmiş, ayrıca Gazzâlî'nin olumlu etkisiyle, kelâm ve fıkıh gibi dinî ilimlerle uğraşanlar da dahil olmak üzere herkesin ilgi alanına girmiştir.

Bu cümleden olarak Selçuklu ve Osmanlı medreseleri başta olmak üzere okutulan ders kitapları arasında Esîrüddin Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* ve *İsâgûcî* adlı eserleri de bulunmaktaydı. Düşünce ve eğitim-öğretim tarihimiz açısından büyük önem taşıyan Ebherî, bugüne kadar ne yazık ki hakettiği ilgiden mahrum bırakılmış, hiç değilse anılan iki eseri olsun akademik çevrelerce dikkate alınıp üzerinde gerekli çalışmalar yapılmamıştır. İşte böyle bir ihmalin telafisine ve bir hakkın teslimine yol açabilir ümidiyle bu ünlü düşünürümüzün *İsâgûcî*'sinin tenkidli metnini ve Türkçe çevirisini karşılıklı sayfalar halinde sunuyoruz.

Hacim itibarıyla küçük, fakat şöhreti ve etkisi büyük olan bu eserin, aynı adı taşıyan başka eserlerle olan ilişkisi ve "isaguci geleneği" içindeki yerinin belirlenmesinde yardımcı olacağı düşüncesiyle, başta Porphyrios olmak üzere Fârâbî, İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ'nın *İsâgûcî* adlı eserlerini de "Mantık Tarihinde İsaguci Geleneği ve Ebherî'nin İsâgûcî'si" başlığı altında kısaca tanıtmamızın yararlı olacağını düşündük.

Türkiye kütüphanelerinin hemen hepsinde birden fazla nüshası bulunan *İsâgüci*'nin tenkidli metnini oluştururken tesbit edebildiğimiz en eski üç nüshayı esas aldık. Anlaşılır olmasını sağlamak amacıyla çeviride günümüz Türkçesini kullanmaya özen gösterdikse de, özellikle mantık terimlerini karşılama hususunda oldukça zorlandığımızı itiraf etmeliyiz.

Bu vesile ile hemen her konuda ve her zaman olduğu gibi bu çalışma sırasında da ikaz ve irşadlarıyla yol gösteren, Arapça metin, çeviri ve incelememizi başından sonuna kadar okuma lûtfunda bulunan muhterem hocam Prof. Dr. Mahmut KAYA'yı şükran duygularıyla anarken, neşri gerçekleştiren İZ YAYINCILIK yönetici ve çalışanlarına teşekkür ederim. Bu mütevazî çalışmamız "isaguci geleneği"ne küçük bir katkıda bulunacak olursa kendimizi mutlu sayacağız.

Prof. Dr. Hüseyin Sarıoğlu

İstanbul, 1998

**Mantık Tarihinde
İsaguci Geleneği
ve
Ebherî'nin *Îsâgûcî*'si**

Mantığın düşünce ve dil ile olan ilişkisi meselesi çok daha gerilere götürülebilirse de onun bir “disiplin” veya “ilim” olarak kurucusunun Aristo olduğu konusunda mantıkçılar arasında görüş birliği vardır. Aristo’nun bu alanda, daha sonra *Organon* adı altında toplanan beş kitabı bulunmaktadır. Bunlar *Kategoriler* (Categorias), *Önermeler* (Peri Hermeneias), *Analitikler* (Analitica), *Topikler* (Topica) ve *Sofistik Delillerin Çürütülmesi* (De Sophisticis Elenchis)’dir. Ondan sonra gelen mantıkçılar *Analitikler*’in bölümleri arasında gördükleri mahiyet farkını dikkate alarak bu eseri *Birinci Analitikler* (Analitica Priora) ve *İkinci Analitikler* (Analitica Posteriora) diye iki kitap halinde değerlendirmişlerdir.¹ Aristo’nun Yeni-Eflatuncu yorumcuları ve özellikle Süryânî mantıkçılar tarafından yine Aristo’ya ait olan *Retorika* (Rhetorica) ile *Poetika* (De Poetica)’nın eklenmesiyle *Organon* kadrosunda yer alan kitapların sayısı önce sekize, daha sonra *Kategoriler*’e bir giriş olmak ve onları açıklamak amacıyla Porphyrios (ö. 301) tarafından kaleme alınan *Îsâgûcî* (Eisagoge)’nin dahil edilmesiyle de bu sayı dokuzaya çıkmıştır.²

Porphyrios’un *Îsâgûcî*’si, yaklaşık olarak IV. ve V. yüzyılda Lâtince ve Süryânîceye, takriben iki asır sonra da Arapçaya tercüme edilmiştir. Hellenistik ve Patristik dönemin ardından üzerindeki çalışmalar gide-rek yoğunlaşan, özet ve şerhleri yapılan bu eser, Aristo’nun *Organon*’u ile birlikte bir yandan mantık çalışmalarının vazgeçilmez metinlerin-

1 Fârâbî, *el-Elfâzu’l-musta’mele fi’l-mantık* (th. M. Mehdi), Beyrut 1968, s. 106.

2 N. Keklik, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı I-II*; İstanbul 1969-70, s. I/34; M. Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 80.

den biri haline gelirken, diğer yandan -deyim yerindeyse- bir “isaguci geleneği”ni de başlatmıştır. Bu çalışmamızda, söz konusu geleneği başlatan ve devam ettiren “İsâgûcî”lerin önemlilerinden birkaçı kısaca tanıtılmakta, özellikle İslam eğitim tarihinde medreselerin ders kitapları arasında yer alan Esîrüddin Ebherî’ye ait olan *İsâgûcî*’nin tenkidli metni ve çevirisi sunulmaktadır.

I. Porphyrios'un *Eisagoge*'si

Porphyrios *Eisagoge* (Îsâgûcî)'sini, Aristo'nun *Kategoriler*'ine giriş olmak üzere yazdığını şöyle dile getirmektedir: “Aristo'nun *Kategoriler* öğretisinin bilinmesi bakımından (...) cins, nevi', fasıl, hassa ve arazın ne olduğunu bilmemiz zorunludur. Bu bilgiler, aynı şekilde, tanımların oluşturulması ve genel anlamda çok yararlı olan bölümlleme (el-kısme) ve isbata (el-burhân) ilişkin hususların bilinmesi için de gereklidir. Dolayısıyla (...) bu hususlarda kısa bir açıklama yapacağım ve giriş olacak şekilde sözü kısa tutmaya, (...) bizden öncekilerin bu hususta anlattıklarını özetlemeye çalışacağım...” Bu arada o, sözü edilen beş lafız etrafında oluşan ve bunlardan cins ile türün (nev') sadece zihinde mi yoksa hem dış dünyada hem zihinde mi varoldukları, şayet dış dünyada mevcut iseler cisimli mi cisimsiz mi oldukları, sonra bunların ayrı (mufârık) halde mi yoksa duyulurlarla (mahsûsât) içiçe mi bulundukları gibi metafizik problemlere girmekten kaçınacağını özellikle belirtmiştir.³

Görüldüğü üzere Porphyrios'un *Îsâgûcî*'de ele aldığı konular *cins*, *nevi'*, *fasıl*, *hasa* ve *araz* ile bunların karşılıklı ilişkilerinden ibarettir. Şu husus gözardı edilmemelidir ki bu “beş ses” yahut “tümeller”, aslında Porphyrios'un yukarıda aktarılan ifadesinde de yer aldığı gibi onun bir buluşu olmayıp eski filozofların tartıştığı, Aristo'nun çeşit-

3 Porphyrios, *Îsâgûcî*, (trc., Ebu Osman ed-Dımaşkî, th. A. F. El-Ehvâinî), Kahire 1952, s. 67.

li eserlerinde ve özellikle *Topika*'da dağınık şekilde de olsa üzerinde önemle durduğu kavramlardır. Onun katkısı ise bunları derli-toplu ve daha açık bir üslûpla ortaya koymaktan ibarettir. Hal böyleyken *İsâgûcî*'nin mantık, eğitim ve düşünce tarihindeki ünü ve önemi nerden gelmektedir? Öyle anlaşıyor ki bu eserin ünü, genel planda varlığın sınıflandırılması ve bu yolla tanımlara ulaşılmasında bir kılavuz işlevi görmesinden; Eflâtun'un idealizmi ile Aristo'nun realizmi arasında geçiş sağlamada yardımcı bir fonksiyon üstlenmesinden; dahası başlıca konusu olan beş tümelin Batı skolastiklerince yüzyıllar boyu tartışma konusu yapılmış olmasından ileri gelmektedir.

İlk defa IV. yüzyıl ortalarında Marius Victorinus tarafından Lâtinceye aktarılan, sonra Boetius (ö. 525) tarafından yeni bir çevirisi yapılarak şerhedilen, yaklaşık olarak aynı dönemlerde İbas (ö. 457), Probus (V. yüzyıl sonları), Sergius (ö. 536), Athanasios (ö. 696) ve başkalarının Süryânîceye çevirdiği⁴ *İsâgûcî*, VIII. yüzyıl ortalarında *Organon*'un ilk üç kitabı ile birlikte Abdullah ibnü'l-Mukaffa' (ö. 759) tarafından da (muhtemelen ihtisar edilerek) Arapçaya tercüme edilmiştir.⁵ Bu tarihten itibaren İslâm dünyasında da tanınan eserin zaman içinde yeni çevirilerinin yanısıra bir yandan özet ve şerhleri yapılırken, öte yandan da gerek "İsâgûcî" başlığı altında gerekse onun Arapça karşılığı olan "el-Medhal" adıyla fakat değişik tertip ve içeriklerle yeni "İsâgûcî"ler kaleme alınmıştır. Bu cümleden olmak üzere Kindî (ö. 866), talebeleri Ahmed ibn Tayyib es-Serahsî (ö. 896), Ebu Bekr Muhammed ibn Zekeriyâ er-Râzî (ö. 925)'nin ihtisarları, Ebu'l-Ferec ibnü't-Tayyib (ö. 1020), Mettâ ibn Yûnus (ö. 940), İbnü'l-Hammâr (ö. 942) ve Fârâbî (ö. 950)'nin şerhleriyle yine Fârâbî, İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ (ö. 1037) ve Ebherî (ö. 1265)'nin *İsâgûcî*'leri anılabilir.⁶

4 N. Keklik, *a.g.e.*, I/22vd., 33; H. R. Atademir, "Bir Kaç Söz" (Porphyrios, *Isagogi* [trc. H. R. Atademir] Konya 1948), s. 20-21; İ. Medkûr, "Mukaddimetü'l-Medhal" (*eş-Şifâ [el-Mantık I]*, Beyrut ts.), s. 48-49; R. Walzer, "Furfûriyûs" *El*, II/948-949; A.F. el-Ehvânî, "Takdim" (Porphyrios, *İsâgûcî*), s. 62-63.

5 Kadî Sâid, *Tabakâtü'l-ümem*, Kahire ts., s. 56-57; N. Keklik, *a.g.e.*, I/42-43.

6 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire ts., s. 368, 372, 384, 430; N. Keklik, *a.g.e.*, 47-64; İ. Medkûr, *a.g.m.*, I/49; ayr., Ebu'l-Ferec İbnü't-Tayyib, *Tefsîru Kitâbi İsâgûcî li Fîrfûryûs* (nşr. Kwame Gyekye), Beyrut 1986.

İslam mantık tarihinde Fârâbî'den önce yazılan *İsâgûcî*'ler günümüze kadar gelmediğinden, Ebherî'nin eserinin gelenek içindeki yerini tesbit edebilmek için önce Fârâbî, İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ'nın *İsâgûcî*'lerini kısaca ve şematik olarak tanıtmanın yararlı olacağını düşünmekteyiz.

II. Fârâbî'nin *Îsâgûcî'si*

İslâm dünyasında felsefeyi yöntem, terminoloji ve problemleri açısından temellendirip sistemleştiren, özellikle mantık alanında ortaya koyduğu üstün başarısından ötürü “el-Muallimü's-Sânî” unvanıyla anılan ünlü Türk filozofu Fârâbî'dir. O, bir yandan önceki yorumcuların eserlerini de dikkate alarak üzerinde çalıştığı *Organon*'un her bölümünün özet, şerh ve tefsirini yaparken, diğer yandan da başka mantıkçıların gözden kaçırdığı birçok mantık problemini çözüme kavuşturmuş,⁷ bununla yetinmeyerek mantığın bütün bölümlerine ilişkin bağımsız eserler de kaleme almıştır. Bu arada ayrıca konumuzla ilgili olması bakımından biraz sonra ele alacağımız *Îsâgûcî'sinin* dışında filozofumuzun mantığa giriş ve hazırlık mahiyetinde özlü bilgiler içeren başka risâlelerinin varlığından da söz etmek gerekir: *el-Elfâzu'l-musta'mele fi'l-mantık*,⁸ *et-Tavti'e*,⁹

7 Kadı Sâid, *a.g.e.*, s. 61; M. Kaya, *a.g.e.*, s. 82-83.

8 Bu eserin biri M. Mehdi (Beyrut 1968.), diğeri Fevzi Mitrî en-Neccâr (Beyrut 1971) tarafından iki ayrı neşri yapılmış; S. Türker tarafından Türkçeye çevirilerek yayımlanmıştır: Fârâbî, Ebû Nasr, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, Sunuş ve çeviri: Sadık Türker, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, İstanbul 2002, **2**, 93-178.

9 İlk defa Dunlop tarafından İngilizce çevirisi ile birlikte (*The Islamic Quarterly* V/3 [London 1956-57], s. 224-235) yayımlanan bu eseri daha sonra M. Türker Türkçe çevirisiyle beraber (*DTCFD*, XVI/3-4 [Ankara 1958], s. 187-194), son olarak da Refik el-Acem (*el-Mantık inde'l-Fârâbî I*, [Beyrut 1985], s. 55-62) neşretmiştir.

*el-Fusûlü'l-hamse*¹⁰ *Tahsilü's-sa'âde ve et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*.¹¹

Fârâbî, her ne kadar ilimler tasnifinde mantığı sekiz bölüm olarak değerlendirmişse de¹² anılan eserlerinin yanısıra kendi mantık külliyyatının ilk kitabı şeklinde nitelenebilecek bir de *İsâgûcî* kaleme aldığı bilinmektedir.¹³

“İsaguci geleneği”ni başlatan Porphyrios’unkiyle aynı ismi taşımakla beraber Fârâbî’nin *İsâgûcî*’si tertip ve içerik olarak ondan oldukça farklıdır.¹⁴ Nitekim o, “*bu kitapta önermelerin kendilerinden oluştuğu ve yine kendilerine bölündüğü şeylerin sayılıp-dökülmesini amaçladık*”¹⁵ ifadesiyle eserin yazılış gayesini belirttikten sonra, öncelikle mantıkta kullanılan önerme çeşitleriyle bunların unsurlarını birer-ikişer örneklerle ve neredeyse şematik bir üslûp içinde kısa ve yalın cümlelerle ortaya koymuştur. Fârâbî bunu yaparken belki de “isaguci” adıyla özdeşleşmiş olan “beş tümel”in mantık konuları içindeki yerini ve önemini göz önüne sermek istiyordu.

Şemada da (Şema 1, br. s. 30) görüldüğü üzere Fârâbî’ye göre iki çeşit önerme (kazıyye) vardır: Yüklemlî önerme (el kazıyyetü’l-hamliyye), şartlı önerme (el-kazıyyetü’ş-şartıyye). Yüklemlî önerme “konu” ile “yüklem”den oluşurken şartlı önerme, iki yüklemlî önermenin bir

10 Bu risâle de yine İngilizce çevirisiyle bir arada Dunlop (*The Islamic Quarterly*• V/2 [London 1955], s. 264-282), Türkçe tercümesiyle birlikte M. Türker (DTCFD, XVI/3-4 [Ankara 1958], s. 203-213), son olarak da Refik el-Acem (*el-Mantık inde’l-Fârâbî I*, [Beyrut 1985], s. 63-73) tarafından yayımlanmıştır.

11 Esas itibarıyla ahlâk felsefesiyle ilgili olmakla birlikte kısaca ilimler sınıflaması vb. genel konuları da içeren ve birbirinin devamı mahiyetinde olan bu iki eserin muhtelif yayımları ve birçok dile çevirileri hakkında bkz.: M. Kaya, “Fârâbî”, *DİA.*, XII/158.

12 Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* (çev. A. Ateş), İstanbul 1986, s. 82-87; a. mlf. *el-Elfâz*, s. 104-105; ayr. N. Keklik, *a.g.e.*, I/50 vd.; M. Kaya, *a.g.e.*, s. 81-82.

13 Fârâbî’nin bu eserini de ilk defa Dunlop İngilizce çevirisiyle birlikte (*The Islamic Quarterly* V/3 [London 1956-57], s. 115-138) yayımlamış, daha sonra Refik el-Acem (*el-Mantık inde’l-Fârâbî I*, [Beyrut 1985], s. 75-82) sıhhatli bir neşrini gerçekleştirmiştir.

14 N. Keklik, *a.g.e.*, II/9; M. Kaya, “Fârâbî”, *DİA.*, XII/159.

15 Fârâbî, *İsâgûcî*, (nşr. Refik el-Acem *el-Mantık inde’l-Fârâbî I*, içinde Beyrut 1985], s. 75; ayr. bkz. *İsâgûcî* (çev. H. Sarioğlu, *Fârâbî-Mantık Risâleleri* içinde [s.41-68] Çantay Kitabevi, İstanbul 2001).

“şart edatı” ile bağlanmasından meydana gelir. Konu (mevzu) ve yüklemden (mahmûl) herbiri de anlamlı bir lafız ile o lafzın gösterdiği anlamın oluşturduğu bütündür. Bir lafızla ifade edilen anlama (ma'nâ) gelince bu, ya “şahsî”dir ya da “külli”dir. Şahsî anlamın iki ayrı şeyin ortak niteliği olmaması ve birden fazla konuya yüklenememesine karşılık, külli anlam iki ve daha fazla şeyin ortaklaşa özelliği olduğu gibi, çok sayıda konuya da yüklenebilir.

Konu ve yüklemnin şahsî yahut külli oluşuna göre dört çeşit yüklemlili önerme vardır:

- a. “İnsan canlıdır” örneğindeki gibi hem konusu hem de yüklemi külli olanlar ki bunlar kullanım açısından en yaygın önermelerdir.
- b. “Zeyd şu ayaktakidir” veya “şu ayaktaki Zeyd'dir” şeklinde konu ve yüklemi şahsî olan önermeler; bunlar çok az kullanılır.
- c. “Zeyd insandır” örneğinde olduğu gibi konusu şahsî yüklemi külli olan önermeler. Bunlar ise daha çok retorik ve poetik ile pratik alanlarda başvuru olan önermelerdir.
- d. Konusu külli (tümel), yüklemi şahsî (tekil) olan önermeler. Bunlardan “insan Zeyd'dir” gibi tek yüklemlili olanlar çoğunlukla temsilde (analoji), “insan Zeyd ve Amr'dır” örneğinde olduğu gibi yüklemi birden fazla olanlar ise daha çok istikrâda (tümevarım) kullanılır.

Diğer taraftan külli anlam bir tek lafızla gösterildiğinde “müfred” (yalın), iki lafız birleştirilerek gösterildiğinde ise “mürekkeb” (birleşik) adını alır. Şu var ki bu iki lafız arasındaki birleşme ihbâr değil, takyîd ve iştirât türünden olmalıdır. Sözelimi “insan beyazdır” ifadesini oluşturan “insan” ve “beyaz” arasındaki terkeb ihbârî olduğu için bu ifade mürekkeb-külli değildir. Oysa “beyaz insan” ve “düşünen canlı” ifadelerinde insan “beyaz”, canlı da “düşünen” ile kayda (takyîd) ve şarta (iştirât) bağlanarak sınırlandırıldığı için bunlar birer mürekkeb-küllidir (birleşik tümel). Açıkça görüldüğü üzere mürekkeb-külliler, müfred-küllilerden oluşmaktadır.

Müfred-küllî anlamlara gelince bunlar Fârâbî'nin deyimiyle “önceki filozoflardan çoğunun tespitlerinde olduğu üzere beştir: *Cins, nevi', fasıl, hassa ve araz.*”¹⁶

Filozof, işaret edilen beş müfred-küllî anlamın herbirinin neden ibaret olduğu ve aralarında ne gibi ilişkilerin bulunduğunu nisbeten ayrıntılı bir şekilde ortaya koyduktan sonra¹⁷ tekrar mürekkeb-küllî konusuna döner. Biraz önce de belirtildiği gibi müfred küllîlerin takyîd ve iştirât yoluyla birleştirilmeleri sonucunda oluşturulan mürekkeb-küllî bir anlamın konu veya yüklem olarak kullanılmasıyla elde edilen önermelere tanım (hadd) yahut tasvir (resm)* denir. Eğer önermede yeralan mürekkeb-küllî, “insan düşünen canlıdır” örneğinde olduğu gibi *cins* ile *fasıl*'dan oluşmuşsa önerme bir tanım; şayet sözgelimi “insan gülen canlıdır” da olduğu üzere *cins* ile *hasa* veya “insan yazan canlıdır”daki gibi *cins* ile *araz*'dan meydana gelmişse bir tasvirdir. Filozofumuz bunların dışında kalan ve konusu ya da yüklemi *nevi'* ile *araz* yahut *arazlardan* oluşan önermeleri söz (kavl) olarak değerlendirir.

Fârâbî'nin *İsâgûcî*'de değindiği hususların sonuncusu da tanım (hadd) ile tanımlanan (mahdûd), tasvir (resm) ile tasviredilen (mer-sûm) arasındaki ilişkidir. Buna göre “her insan düşünen canlıdır” ve “her düşünen canlı insandır” önermelerinde olduğu gibi yüklem olma açısından tanım ve tanımlanan, tasvir ve tasviredilen eşit (müsâvî) durumdadır. Diğer taraftan bir tek “ism”i bulunan her “anlam”ın tanımı, sözkonusu anlamı gösterme (delâlet) açısından o isme eşittir. Şu farkla ki isim gösterdiği şeyi, “anlam” ve “mahiyetini” birbirinden ayırmadan topluca ve kısaca (mücmelen ve gayr-ı mufassal mülâhhas), tanım ise bunun tersine olarak o şeyin “anlam” ile “mahiyet”ini onu kuran (mukavvim) unsurlara ayırarak kısaca bildirir; isim ile tasvir arasında-

16 Fârâbî, *a.g.e.*, s. 75-76.

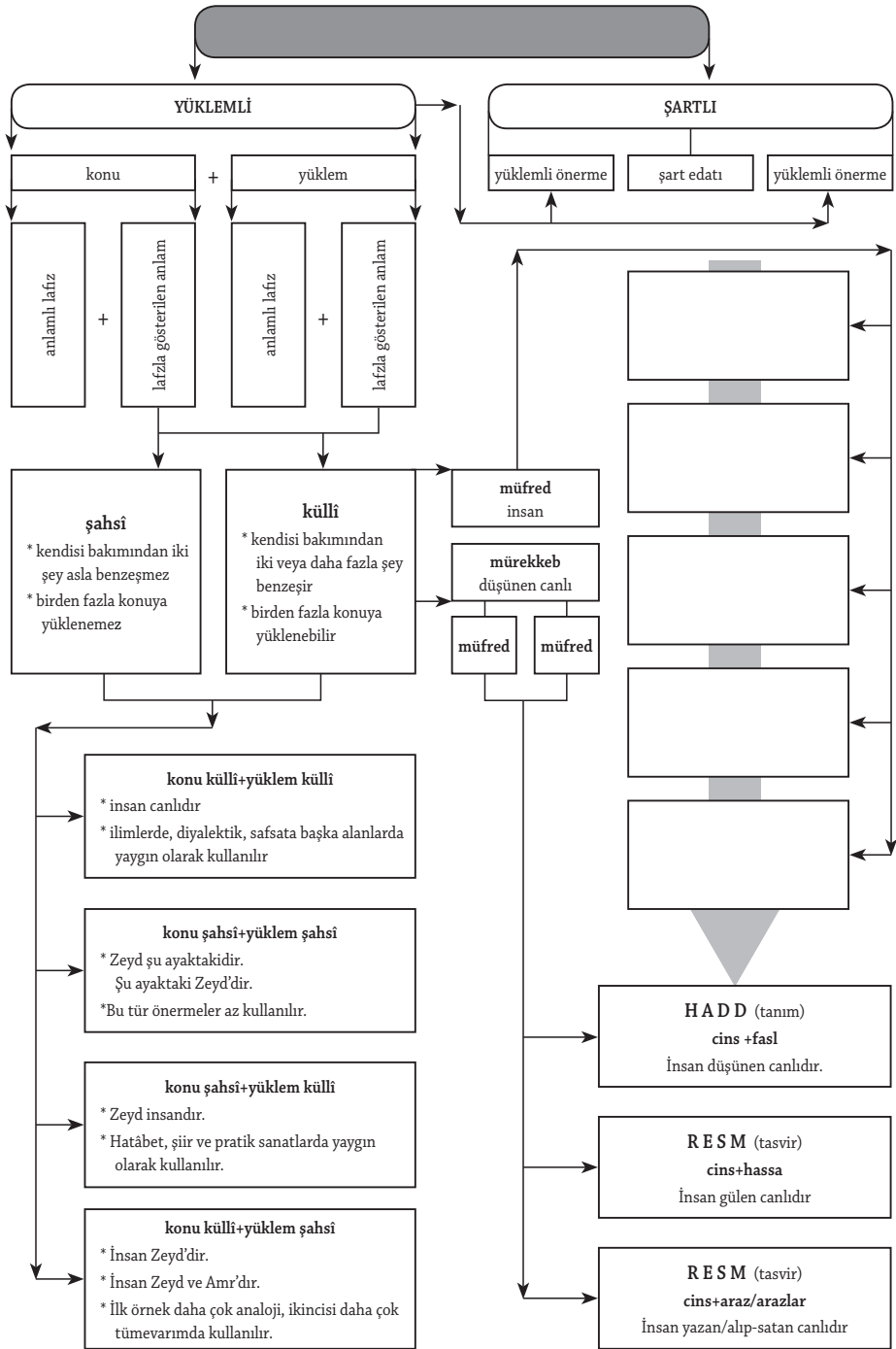
17 *A.g.e.*, s. 76-85.

* Bilindiği gibi mantıkta kullanılan ve Türkçede “tanım” veya “tarif” terimleriyle karşılanan “hadd” ile “resm” ayrı şeylerdir. Aralarındaki farkı belirtmek için çevirinin birinci baskısında “hadd”i *tanım*, “resm”i ise *tanıtım* kelimesi ile karşılamayı yeğlemişken, yaygın kullanıma iştirak etmek için bu ikinci baskıda “resm” için “tasvir” (betim/leme de denilmektedir) karşılığını kullandık.

ki durum da böyledir. Bununla birlikte bir şeyin tanım ve tasviri, onu isminin yerine kullanılabilir.¹⁸

Görüldüğü üzere Fârâbî, Porphyrios'tan farklı olarak *İsâgûcî*'de karşılıklı ilişkilerine dokunmaksızın ve Porphyrios'a nisbetle daha kısa ele aldığı beş tümelin dışında başta önerme, çeşitleri ve unsurlarını, son-da da tanım, tasvir ve bunların isimle olan ilişkilerini incelemektedir.

18 Fârâbî, *a.g.e.*, s. 85-87.

Şema 1: Fârâbî'nin *Îsâgûcî'si*

III. İhvân-ı Safâ'nın Îsâgûcî'si

İhvân-ı Safâ X. yüzyılın ikinci yarısında Basra'da ortaya çıkan ve düşüncelerini adeta bir felsefe ve ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki dört bölüm altında ellibir risâleden oluşan *Resâilü İlhvânî's-Safâ* adlı eserde topladıkları için "İslâm ansiklopedistleri" olarak da anılan felsefî-siyasî bir hareketin adıdır.

İhvân, "Fasl fî ecnâsi'l-ulum" başlığı altında ilimleri riyazî, dinî ve felsefî olmak üzere üç ana grupta toplamıştır. Bu sınıflamada felsefî ilimlerden sayılan ve matematik ile tabîî ilimlerin arasında yer alan mantık, beş bölümden oluşur: *Analitika*, *Rethorika*, *Topika*, *Poetika* ve *Sofistika*. Birçok filozofun bu alanlarda çok sayıda eser verdiğini belirten İhvân'a göre sözü edilen beş bölümden başka Aristo'nun *Burhân*'a giriş mahiyetinde üç kitabı* daha vardır. Bunların birincisi *Kategoriler*, ikincisi *Önerme*, üçüncüsü de *Birinci Analitikler*'dir.¹⁹

Burada dikkati çeken bir husus, İhvân'ın *Resâil*'in tertibinde daha önce ortaya koydukları ilimler sınıflamasını uygulamak yerine daha farklı bir plan izlemiş olmalarıdır. Şöyle ki *Resâil*'i oluşturan ellibir risâle riyazî, tabîî, aklî ve dinî ilimler olmak üzere dört ana bölüme

* *Organon*'un mahiyetine ilişkin bu değerlendirmeyi ilk defa Fârâbî'nin yaptığı konusunda bkz.: *İlimlerin Sayımı*, s. 85; *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular* (çev. M. Kaya, *Felsefe Arkivi*, S. 26, İstanbul 1987), s. 188; M. Kaya, *a.g.e.*, s. 82.

19 *Resâilü İlhvânî's-Safâ* (nşr. Betrus el-Bustanî), Beyrut 1957, I/266-268.

ayrılmaktadır. Bu düzenlemede mantık, riyâzî ilimlerden sayılmakta ve beş risâleden oluşmaktadır: İsâgûcî, *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci Analitikler* ve *İkinci Analitikler*.

Hemen belirtilmelidir ki İhvân'ın *İsâgûcî*'si planı ve içeriği itibariyle hem Porphyrios hem de Fârâbî'ninkinden oldukça farklıdır. Onlara gör *İsâgûcî*'nin konusu filozoflarca yaygın olarak kullanılan *şahıs*, *nevi*, *cins*, *fasıl*, *hasa* ve *araz*'dan ibaret olan “**altı lafz**”ın anlamı, ne oldukları, ortak ve farklı yönleri, düşüncede yer alan anlamlarını nasıl gösterdikleri (delâlet) gibi hususlardır.²⁰ Bununla birlikte İhvân risâleye başlarken, ay-altı âlemdaki varlıkların en değerlisinin insan, insana özgü erdem, sanat ve yeteneklerin en üstününün ise onu diğer canlılardan ayıran **nutk** (düşünme-konuşma) olduğunu, Mantık'ın da insan nefsinin bir işlevi olan bu nutk'dan türetildiğini vurgulamaktadır.²¹

Nutk, “fikrî” ve “lafzî” olmak üzere ikiye ayrılır. *Lafzî nutk*, insan bedeninin bir organı olan dilden kaynaklanarak, bedenin diğer bir organı olan kulağa ulaşan ses ve hecelerden oluşur; dolayısıyla cisim ve duyularla ilgilidir. Bu yüzden kelâmın ne olduğu, nasıl oluştuğu, anlamı nasıl gösterdiği (delâlet) vb. konuların mantık çerçevesinde incelenmesine **Dil Mantığı** (İlmu'l-Mantiki'l-luğavî) adı verilir. *Fikrî Nutk* ise insan zihninin (nefs) varlıkların anlamını özleri itibariyle tasavvurundan başka bir şey olmayıp ruh ve akılla ilgilidir. Bu bağlamda zihnin varlıkların anlamlarını özleri itibariyle idrâk edişi, ilham ve vahyin keyfiyeti gibi konuların mantık çerçevesinde ele alınıp incelenmesine de **Felsefî Mantık** (İlmu'l-Mantiki'l-felsefî) denir.²²

İhvân'ın *İsâgûcî*'sinde dil mantığı ve felsefî mantığın konu, amaç ve yararlarının incelenmesinin ardından, anlamlı lafızlar (el-elfâzu'd-dâlele ale'l-me'ânî) meselesi isim, isimlendiren (el-müsemmi), isimlendirilen (el-müsemmâ) ve isimlendirme (et-tesmiye); nitelendiren (el-vâsıf), niteleme (el-vasf), nitelenen (el-mevsûf) ve nitelik (es-sıfa) gibi terimlerin ne oldukları, anlamları ve bunlar arasındaki ilişkiler bağ-

20 A.g.e, I/269.

21 A.g.e., I/390.

22 A.g.e., I/291-294.

lamında kısaca değerlendirilmektedir.²³ Bundan sonra incelenen “beş lafız” veya “beş küllî” konusu ise diğer *İsâgûcî*’lerin hilâfına “altı lafız” olarak ele alınmaktadır. Bunlardan *şahıs*, *nevi* ve *cinsin* dış dünyadaki reel varlıkları göstermeleri ve nitelenen (mevsûf) durumunda olmalarına karşılık *fasıl*, *hasa* ve *araz* zihindeki anlamları (kavram) gösterirler ve nitelik (sıfat) durumundadırlar.²⁴

Buraya kadar kısaca gördüğümüz konuların bir yönüyle lafzî mantığa, bir yönüyle de fikrî mantığa giriş mahiyetinde olduğu belirtilerek mantık ontoloji ilişkisine geçilir. Bu bağlamda varlıkların sûretlerle dış dünyadaki ayn yani reel varlıklardan ibaret bulunduğu vurgulanarak, Tanrı - fa‘âl akıl - küllî nefis - madde - insan nefsi şeklindeki varlık hiyerarşisi ve varoluş aşamalarından söz edilerek ilgili risâlelere göndermeler yapılır.²⁵

İhvân’ın *İsâgûcî*’de ele aldığı konulardan biri de bilgi, öğrenim ve öğretimdir (el-ilm ve’t-te‘allüm ve’tta‘lîm). Onlara göre “*Bilgi, bilinenin (nesne) bilen (özne) zihnindeki suretinden; sanat ise bilen sanatkârın zihnindeki bu suretleri dışa vurup maddeye uygulamasından başka bir şey değildir.*”²⁶ Diğer taraftan öğreticinin nefsi (zihin) fiil halinde, öğrencinininki ise güç halinde “bilen” (allâme)dir. Bu durumda öğretim, güç halindeki bilgiyi fiil haline çıkarma, öğrenim ise güç halindeki bilginin fiil haline çıkmasından öte bir şey değildir. Hal böyle olunca özü itibariyle güç halinde bilen durumundaki cüz’î insan nefislerinin fiil halinde bilen *felekî-küllî nefis* tarafından fiil haline geçirilmesi gerekmektedir.²⁷

Lafız-anlam ilişkisini beden-ruh ilişkisine benzeten İhvân’a göre anlam ile lafızın bir araya gelmesiyle sözler (ekâvîl) oluşur ki bunlar beş çeşittir:

1. Lafız itibariyle aynı anlamca farklı olanlar: su gözü, insan gözü örneğinde olduğu gibi.

23 A.g.e., I/294-295.

24 A.g.e., I/395-397.

25 A.g.e., I/398-399.

26 A.g.e., I/399.

27 A.g.e., I/399.

2. Lafız bakımından farklı, anlamı aynı olanlar: buğday anlamına gelen “hınta” ve “bürr” gibi.
3. Lafız ve anlamca farklı olanlar: Taş ve ağaç örneğinde olduğu gibi.
4. Lafız ve anlamı örtüşenler: “İşte bu ismi Zeyd olan insandır” veya “bu insanın adı Amr’dır” örneğindeki gibi.
5. İsmi türetilmiş olanlar: dövmek’ten (darb) dövülen’in (madrûb) türetilmesi gibi.²⁸

Bu arada “kurucu sûretler” (es-suveru’l-mukavvime) ve “tamamlayıcı sûretler” (es-suveru’l-mutemmime) nitelemesiyle cevher ve araz konusuna değinen İhvân²⁹, *İsâgûcî*’ye insanların mantık bilgisine olan ihtiyacını ve mantığın yararını dile getirerek son verir.³⁰

Kısaca ifade etmek gerekirse içerik itibarıyla İhvân’ın *İsâgûcî*’si hem Porphyrios’un hem de Fârâbî’nin *İsâgûcî*’sinden farklı olup mantık, dil ve düşünce ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Aslında bu durum, Fârâbî’nin *İsâgûcî* dışındaki eserlerinde ele aldığı problemlerin farklı bir şekilde harmanlanarak tekrar edilmesinden ibaret sayılabilir.

28 A.g.e., I/400-401.

29 A.g.e., I/401.

30 A.g.e., I/402-403.

IV. İbn Sînâ'nın *Îsâgûcî'si*

İbn Sînâ'nın (ö. 1037), *Uyûnu'l-Hikme*, *Kitâbu'n-Necât*, *el-İşârât ve't-tenbihât*, *eş-Şifâ*³¹ gibi bir bölümünü mantık konularına ayırdığı eserlerinin yanısıra, *Mantıku'l-Meşrıkıyyîn*³² ve *Kasîdetu'l-muzdevîce fi'l-mantık*³³ gibi sırf mantığa hasredilmiş eserlerin de sahibi olarak mantık tarihinde önemli bir yeri vardır. Bilindiği gibi o güne kadar sekiz bölüm olarak kabul edilen mantık külliyyatına *Îsâgûcî*'yi de dahil ederek bu sayıyı dokuza çıkaran, ayrıca mantığı farklı bir düzenlemeye tabî tutan filozof odur.³⁴ Nitekim filozofumuzun *eş-Şifâ* adlı muazzam eserinin “el-Mantık” kısmı dokuz bölümden oluşmaktadır. Bunlar *el-Medhal-Îsâgûcî**, *el-Makûlât*, *el-İbâre*, *el-Kıyâs*, *el-Burhân*, *el-Cedel*, *es-Safsa*, *el-Hatâbe*, *eş-Şi'r*'dir.

İbn Sînâ'nın, mantığın ilk bölümü olarak başa koyduğu *Îsâgûcî*, bundan önce ele aldığımız üç *Îsâgûcî*'den daha hacimli olup biri on dört, diğeri dört olmak üzere toplam on sekiz fasıl içeren iki makale-

31 İbn Sînâ, *Uyûnu'l-Hikme* (th. A. Bedevi) Beyrut 1980, s. 2-15; *Kitâbu'n-Necât* (th. A. Umeyre), Beyrut 1992, s. 3-117; *el-İşârât ve't-tenbihât* (th. S. Dünya), Kahire ts., I/113-506; *eş-Şifâ* (th. Ganawâtî-M.el-Hudayî-F. el-Ehvânî) I-IV.

32 İbn Sînâ, *Mantıku'l-Meşrıkıyyîn*, Kahire 1910.

33 İbn Sînâ, *Kasîdetu'l-muzdevîce fi'l-mantık*, Kahire 1910.

34 N. Keklik, *a.g.e.*, I/59; M. Kaya, *a.g.e.*, s. 83-84.

* Bu iki terimin “giriş” anlamına gelmesi bir yana, eserin sonunda “*Îsâgûcî Kitabı tamamlandı...*” ifadesi yeralmakta, dolayısıyla her iki terim birarada kullanılmaktadır.

den oluşur. Birinci makalenin birinci faslında *eş-Şifâ*'nın yazılış amacı, filozofun diğer eserleri arasındaki yeri, içeriği ve özellikleri; ikinci faslında ilimler sınıflaması ve mantığın konumu; üçüncü ve dördüncü fasıllarında ise mantığın yararı ile konusu ele alınmıştır.³⁵ Buradan hareketle düşünürümüzün bu bölümü gerek mantık gerekse felsefe hatta bütün ilimler için *giriş* olarak tasarladığı düşünülebilir.

Filozofa göre *nazari felsefeyi* teşkil eden fizik (el-ilmü't-tabî'î), matematik (el-ilmü'r-riyâzî) ve metafizik-teoloji (el-ilmü'l-ilâhî) ile *amelî felsefeyi* oluşturan siyaset (ilmü's-siyâse), ev yönetimi (tedbîrü'l-men-zil) ve ahlâkın (ilmü'l-ahlâk) içerdiği bilgilerin doğruluğu, teorik kanıt-lama (el-burhânu'n-nazarî) ve dinin tanıklığı (eş-şehâdetu'd-dîniyye) ile sağlanabilir. Şu halde nazarî felsefenin amacı gerçeğin bilgisi, amelî felsefeninki ise iyyinin bilgisidir.³⁶

Mantığın felsefenin bir bölümü mü yoksa âleti mi olduğu yolundaki tartışmaları yersiz bulan İbn Sînâ'ya göre mantık, bilinenlerden hareketle bilinmeyene ulaşmayı sağlayan bir yöntemdir.³⁷ O, bu anlayışını bilginin *tasavvur* ve *tasdikten* ibaret olduğu, bunların ise hem doğru hem yanlış olma ihtimalinin bulunduğu, dolayısıyla tasavvur ve tasdike ölçüt olacak birtakım kuralların gerektiği, mantığın işte bu kural ve kaideleri bünyesinde topladığını belirterek ortaya koyar. Bu bağlamda mantığın, Fârâbî'de olduğu gibi, insanın zihinsel yetkinliği açısından vazgeçilmez bir işlev üstlendiğini söyleyen filozof, onun iç tercihlere (er-reviyyetu'l-bâtıne) nisbetle **iç konuşma** (en-nutku'd-dâhilî), gramere benzer bir şekilde düşüncelerin açığa vuruluş biçimine (el-'ibâre) nisbetle de **dış konuşma** (en-nutku'l-hâricî) adını aldığını söyler. Buna göre İbn Sînâ açısından mantık biri düşünce, diğeri dil ile alakalı olan iki önemli işlev görmekte ve yarar sağlamaktadır.³⁸

Mantığın konusuna gelince: Varlıklar, biri dış dünyada (hâriç) diğeri zihinde olmak üzere iki tarzda varolurlar. Dış dünyadaki varlıklar

35 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-Mantık I [el-Medhal])*, s. 9-23; ayr. bkz. İbn Sînâ, *Mantiğa Giriş-Medhal*, çev. Ö. Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006.

36 A.g.e., s. 13-14.

37 A.g.e., s. 16.

38 A.g.e., s. 16-20.

felsefenin farklı disiplinlerince incelenir. Zihinde varolanlar ise ya dış dünyadan soyutlanarak alınıp zihinde canlandırılan (umûrun tusuv-
virat fi'z-zihn) veya zihinde olmaları bakımından bunlara ilişkin olan
şeylerdir ki bunlar da mantığın konusunu oluştururlar.³⁹

Bu genel bilgileri kısaca dile getirdikten sonra İbn Sînâ, birinci makalenin beşinci faslından itibaren diğer *İsâğûcî*'lerde ortaklaşa ele alınmış olan meseleleri çok daha ayrıntılı bir biçimde incelemekte, bu arada Porphyrios'un bir problem olarak altını çizdiği fakat irdelemekten kaçındığı "tümeller meselesi"ne ilişkin yaklaşımını da "fi't-tabî'î ve'l-aklî ve'l-mantıkî" başlığı altındaki bir bölümde ortaya koymaktadır. Filozof, idealist-işrâkî eğiliminin sonucu olarak kavramların önce ezelden beri *fa'âl akılda*;⁴⁰ sonra *dış dünyada*⁴¹ ve nihayet *insan aklında* olmak üzere üç tarzda varoldukları görüşündedir.⁴² Bu durumda küllîlerin çokluk öncesinde tabî'î, çokluk halinde aklî, çokluktan sonra da mantıkî olmak üzere üç boyutundan sözedilmiş olmaktadır.

Bazı ilaveler ve ayrıntılar gözardı edildiğinde İbn Sînâ'nın *İsâğûcî*'sinin plan ve içerik bakımından Porphyrios'un kine oldukça yakın durduğu anlaşılmaktadır. Nitekim eserin tahkikli neşrinin sonuna konulan "metinler indeksi"nde onun, Porphyrios'un *İsâğûcî*'sinin Arapça çevirisinden alıntılar yaptığı izlenimi veren benzerliklerin olduğu açıkça görülmektedir.⁴³

39 A.g.e., s. 23-24.

40 A.g.e., s. 67.

41 A.g.e., s. 66.

42 A.g.e., s. 69.

43 Bkz.: A.g.e., s.118-124.

V. Ebherî'nin Îsâgûcî'si

Esîrüddîn Ebherî (ö. 1265), eserleri başta Selçuklu ve Osmanlı medreseleri olmak üzere İslâm dünyasının pekçok yerinde asırlar boyu ders kitabı olarak okutulmuş olan önemli bir şahsiyettir. Felsefeden matematiğe, astronomiden mantığa kadar birçok alanda onlarca eser veren Ebherî, daha çok *Hidâyetü'l-Hikme* ve bu çalışmanın da konusunu oluşturan *Îsâgûcî* adlı eserleriyle şöhret bulmuş ve bir mantıkçı olarak tanınmıştır. Düşünürümüz felsefeye ilişkin hemen her eserinde mantığa da yer vermesinin yanısıra, özel olarak mantık problemlerini konu alan irili ufaklı birçok müstakil eser de kaleme almıştır. *Hidâyetü'l-Hikme* ve *Îsâgûcî* dışındaki eserleri henüz yazmalar halinde yayımlanmayı bekleyen filozofun mantığı da içeren bazı eserleri şunlardır: *Keşfu'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*,⁴⁴ *Tenzîlü'l-efkâr fî ta'dîli'l-esrâr*,⁴⁵ *Zübdetü'l-esrâr*,⁴⁶

44 Ebherî'nin bu en hacimli eserinin tenkitli neşri tarafımızdan yapılmıştır: Esîrüddin Ebherî, *Keşfu'l-hakâik fî tahrîri'd-dekâik*, tah. H. Sarioğlu, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.

45 Bu eserin biri Nuruosmaniye Ktp. nr. 2238, ikisi Süleymaniye Ktp. Reisülküttab nr. 569 ve Laleli nr. 2562 olmak üzere üç nüshası bilinmektedir. Filozofun hacim itibarıyla ikinci sırada bulunan bu eserine Nasîreddin Tûsi tarafından *Kitâbu't-Ta'dîli'l-mi'yâr şerh Tenzîlü'l-efkâr* adıyla yazılan eleştirel şerhin bir nüshası Topkapı Sarayı Ktp. Ahm. nr. 3496'da bulunmaktadır. Ayrıca bu şerhin mantık bölümü yayımlanmıştır (*Mantık ve Mebâhisü'l-elfâz*) [th. M. Muhakkik-T. Izutsu] Tahran 1974, s. 137-248).

46 Millet Ktp. Feyzullah Ef. nr. 1210 ve Karaman İl Halk Ktp. nr. 1'de kayıtlı iki yazma nüshası mevcut olan bu esere filozof *Hidâyetü'l-Hikme*'de göndermede bulunur.

*Kitabu Beyânî'l-esrâr, Kitâbu Telhîlsî'l-hakâik, Kitâbu'l-Matâli', Kitâbu Zübdeti'l-hakâik,*⁴⁷ *Hidâyetü'l-Hikme.*⁴⁸

Yalnızca mantık konularının işlendiği eserleri ise *er-Risâletü'z-Zâhire, er-Risâletü'l-Bâhire fî Makâleti'z-Zâhire,*⁴⁹ *Risâle fî fesâdi'l-ebhâsi'lleti vada'ahâ mübrizü'l-cedeliyyîn,*⁵⁰ *Tehzîbu'n-nuket,*⁵¹ *et-Tehzîb fî'l-mantık,*⁵² *Risâle fî'l-mantık*⁵³ ve *İsâgûcî.*

er-Risâletü'l-Esirîyye fî'l-mantık adıyla da bilinen *İsâgûcî*, Ebherî'nin en meşhur eseridir. Asırlar boyunca hatta son zamanlara kadar medreselerde ilk okutulan mantık kitaplarından biri olması bakımından gerek İslâm dünyasında gerekse Batıda dikkat çeken ve büyük bir ilgiye mazhar olan *İsâgûcî*, 1625 yılında T. Nofarinsis tarafından Lâtince çevirisiyle birlikte Rûmiye'de basılmış,⁵⁴ daha sonra İngilizceye ve Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵⁵ Türkiye kütüphanelerinin hemen hepsinde birden fazla nüshası bulunan eser, ta Balkanlara kadar ulaşmıştır ve halen o bölge kütüphanelerinde de yazmalar halinde varlığını sürdürmektedir.⁵⁶

47 Bu dört eserin ünlü mantıkçı-düşünür Necmettin el-Kâtibî tarafından intinsah edilmiş olan birer nüshası Köprülü Ktp. Faz. nr. 1618'da kayıtlı mecmuuda yer almaktadır.

48 Muhtelif baskıları yapılan eserin, şerh ve haşiyelerinin başta Türkiye kütüphaneleri olmak üzere dünyanın birçok yerinde nüshası bulunmaktadır (Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1971, II/2028-2030; G. Brockelmann, *GAL.*, I/608-609; *Suppl.*, I/839-841). *Hidâyetü'l-Hikme*'nin tenkitli metni Abdullah Yormaz tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır: A. Yormaz, "Hidâyetü'l-Hikme'nin Tenkitli Neşri", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2008/1), s. 145-202.

49 Bu iki eserin Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 2566'da birer nüshası mevcuttur.

50 Süleymaniye Ktp. Ş. Ali Paşa nr. 2304'te bir nüshası bulunuyor.

51 Süleymaniye Ktp. Ş. Ali Paşa nr. 2304, Atıf Efendi Ktp. nr. 1604 ve Millet Ktp. Feyzullah Ef. nr. 1855'de olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır.

52 Eserin bir nüshası Millet Ktp. Feyzullah Ef. nr. 1865'tedir.

53 M. Tâkî Dânişpejuh tarafından yayımlanmıştır (*Mecellei Danişkede-i Edebiyyat u 'Ulûm-i insânî*, Sayı 72-73, s. 484-494).

54 Y. İ. Serkis, *Mu'cemu'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-nuarrabe*, Mısır 1928, s. 290-291.

55 Şeyhzade Ali Haydar, *Hediyyecik*, İstanbul 1891; E. E. Calverley, "Al-Ahhari's *İsâgûcî fî'l-mantiq*", *The Macdonald Presentation Volume*, London 1933, s. 75-85; R. P. Gür, *Isagoci-Klasik Mantık*, İstanbul 1987.

56 F. Nametak-S. Trako, *Catalogue of Arabic, Turkish, Persian, and Bosnaian Manuscripts*, Zürich 1997, I/245-252, 268.

Ebherî'nin *İsâgûcî'sini* şerhedenlere gelince, bunları şöylece sıralayabiliriz: Husâmeddin Hasen el-Kâtî (ö. 1359), Şemseddin Muhammed ibn Hamza el-Fenârî (ö. 1431), Hayreddin el-Bitlisî (ö. 1451), Şihâbeddin Ahmed ibn Muhammed el-Ebdî, Nüreddin Ali ibn İbrahim eş-Şîrâzî (ö. 1458), Zekerîyyâ ibn Muhammed el-Ensârî el-Kâhîrî (ö. 1504), Hayreddin Hıdır ibn Ömer el-Atûfî (ö. 1546), Hakîm Şâh Muhammed ibn Mubârek el-Kazvînî (ö. 1559), Muslihuddin Mustafa ibn Şa'bân es-Surûrî (ö. 1561), Nev'î Yahyâ Efendi (ö. 1599), Mustafa Mostârî (ö. 1707), Davud Karsî (ö. 1747), Abdullâtîf el-Acemî, Muhammed ibn İbrahim el-Hanbelî el-Halebî ve Muhammed ibn İbrahim el-Mânsurî, Muhammed Şâkir. Bu ismi sayılan *İsâgûcî* şârihlerinden Hüsameddin el-Kâtî ile Molla Fenârî'nin şerhleri üzerine çok sayıda haşiye yazılmıştır. Diğer taraftan Ebherî'nin *İsâgûcî'si*, geleneksel eğitim sisteminin bir gereği olarak, Nüreddin Ali ibn Muhammed el-Eşmûnî ve Abdurrahman ibn Seydî Muhammed el-Ahdarî (ö. 1576) tarafından manzum hale de getirilmiş, Ahdarî manzum *İsâgûcî'ye es-Sullemu'l-münevvrak* adını vermiştir.⁵⁷

Porphyrîos'un kiyle isim benzerliği ve yaygın şöhreti sebebiyle olsa gerek, Ebherî'nin *İsâgûcî'sinin* hem ismi hem de mahiyeti konusunda çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır. Kimileri onun Porphyrîos'un *İsâgûcî'sinin* bir özeti (muhtasar),⁵⁸ kimileri bir adaptasyonu,⁵⁹ kimileri de bir şerhi yahut tefsiri⁶⁰ olduğunu ileri sürmüş ve H. R. Atademir bu tartışmaları bir makalesinde değerlendirmiştir.⁶¹ *İsâgûcî* adı etrafında

57 Aynntılar için bkz. Taşköprizâde, *Şakâiku'n Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (th. A. S. Furat), İstanbul 1985, s. 212-213, 331, 554; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I/206-208, II/998; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-Ârifin*, II/469; Y. İ. Serkis, a.g.e., s. 290-291, II/1664; Bursalı M. T., *Osmanlı Müellifleri I-III*, İstanbul 1333, I/309, 391, II/31, 255, 437; C. Brockelmann, *GAL.*, I/609-610, *Suppl.*, I/841-843; G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, New York 1975, II/867; N. Bolay, "Ahdarî", *DİA*, İstanbul 1988, I/508.

58 Taşköprizâde, a.g.e., s. 554; Kâtip Çelebi, a.g.t., I/206.

59 C. Brockelmann, "Ebherî", *İA.*, İstanbul 1988, IV/5; M. Ben Cheneb, "İsâgûcî", *İA.*, V-2/1066.

60 Aldo Mieli, *La Science Arabe*, Leiden 1938, s. 142 (aktaran H. R. Atademir, "Porphyrîos ve Ebherî'nin İsagoci'leri" [DTCFD, VI/5 Ankara 1948, s. 461-468], s. 464, dn. 3).

61 H. R. Atademir, a.g.m.

yorum yapanların hepsi onun Yunanca bir kelime olduğu konusunda görüş birliği içinde olmakla beraber anlamı konusunda farklı düşünmüşlerdir: Kimine göre bu kelime beş küllîyi ifade eder,⁶² kimine göre Hâkim'in (Aristo) oğlunun ismi,⁶³ kimine göre de "sen" anlamına gelen "is", "ben" demek olan "ego" ve "memleket" yahut "yer" manasındaki "eci"den oluşan bir kelimedir.⁶⁴

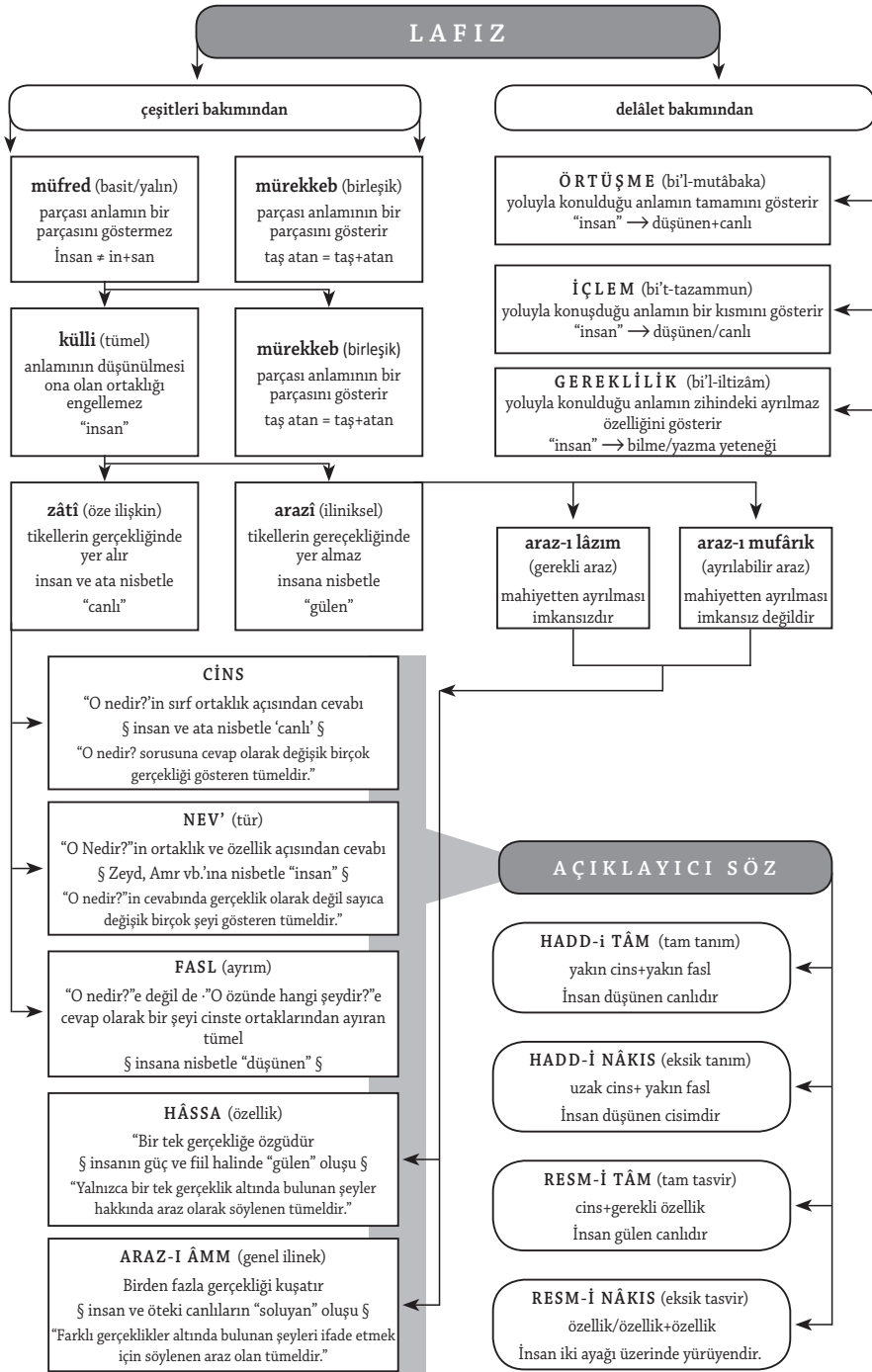
Ebherî'nin, söz konusunu eserini kaleme alma ve başlığını tesbit etme konusunda dolaylı da olsa Porhyrios'un eserinden esinlenmiş olabileceği düşünülse bile, ileri sürüldüğü şekilde onun bir ihtisarı, ictibasî yahut şerhi olduğunun söylenmesi mümkün değildir. Nitekim bu durum eserin şemalar halinde sunduğumuz muhteviyatı incelendiğinde rahatlıkla farkedilmektedir (Şema 2-5, br. s. 43-45). Kısaca belirtmek gerekirse Ebherî eserini beş ana bölüm olarak tertip etmiştir: 1. Lafız: Delâleti ve kısımları, 2. Açıklayıcı söz: Tanım ve tasvir, 3. Önergeler: Çeşitleri, unsurları ve birbirleriyle olan ilişkileri, 4. Kıyas: Unsurları, şekiller (figür), nicelik bakımından çeşitleri, 5. Nitelik ve değer açısından kıyas çeşitleri: Burhan, cedel, hatâbe, şiir ve safsata.

Görüldüğü üzere Ebherî'nin *İsâgûcî'si*, geleneği oluşturan eserler arasında hacim bakımından en küçük, içerdiği konular itibarıyla de en kapsamlı olanıdır. Asırlar boyu hep gündemde kalmasının, üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılan mantık metinlerinin başında gelmesinin sırrı belki de onun bu paradoksal niteliğinde yatmaktadır. Bu yönüyle onun, deyim yerindeyse bir "mantık terimleri sözlüğü" sayabileceğimiz tertip ve içeriği ile "isaguci geleneği"nde ayrı bir yeri vardır. Diğer taraftan filozofun yukarda anılan eserlerinin mantığa ayrılan kısımlarıyla karşılaştırıldığında ana bölümler açısından aralarında bir paralellik olduğu görülmektedir (bkz. Şema 6, br. s. 47). Daha geniş bir perspektiften bakıldığında ise Ebherî'nin, mantığı İbn Sînâ çizgisinde değerlendirdiği söylenebilir. Nitekim İbn Sînâ da eş-Şifâ dışındaki

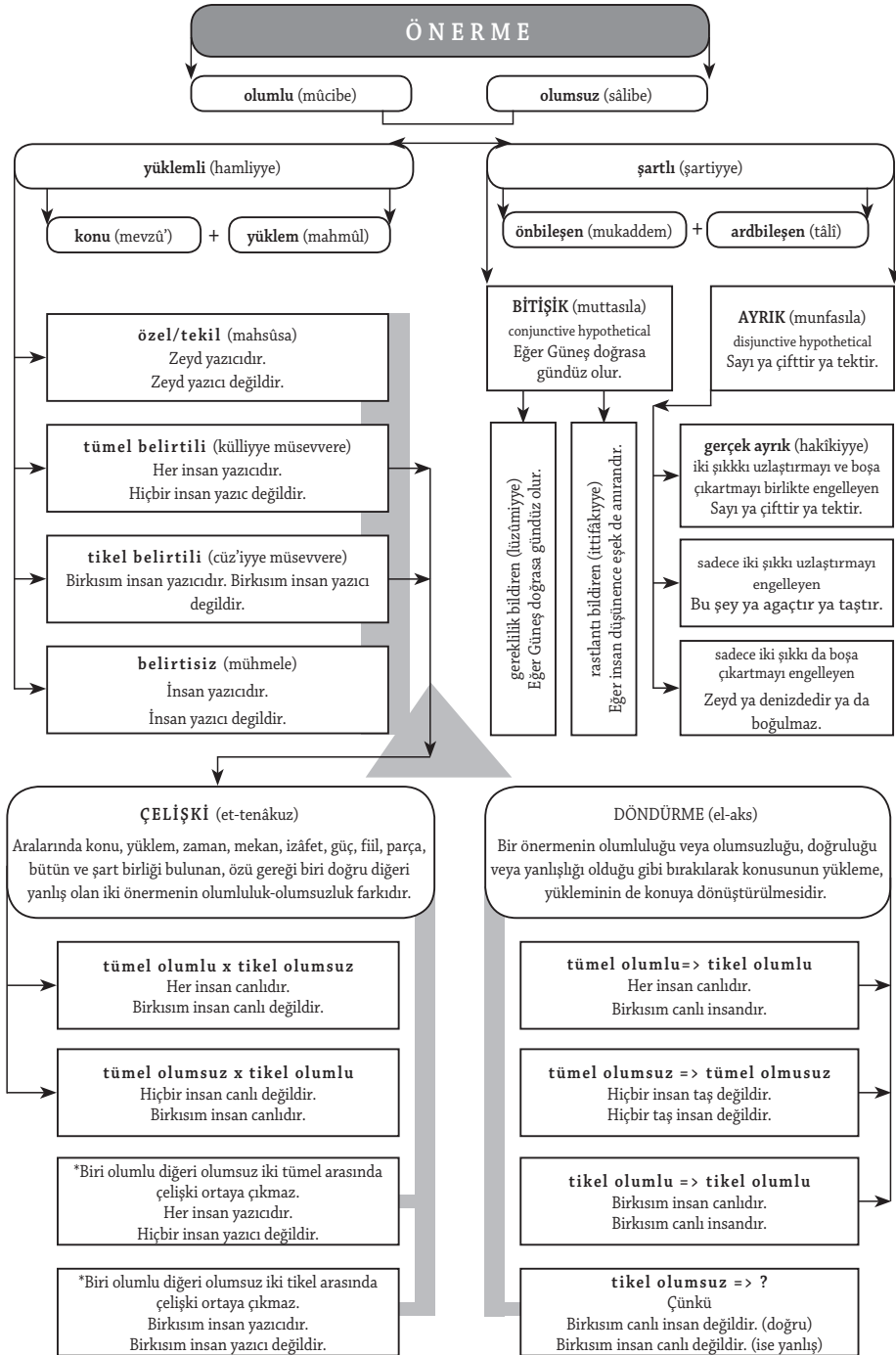
62 Molla Fenârî, *Fevâidü'l-Fenâriyye*, İstanbul 1287, s. 3; Karaca Ahmet, *Haşiye alâ Şerh li Husam Kâtî*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar nr. 962, vr. 61a; Katip Çelebi, *a.g.e.*, I/206.

63 Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar nr. 962, vr. 61a.

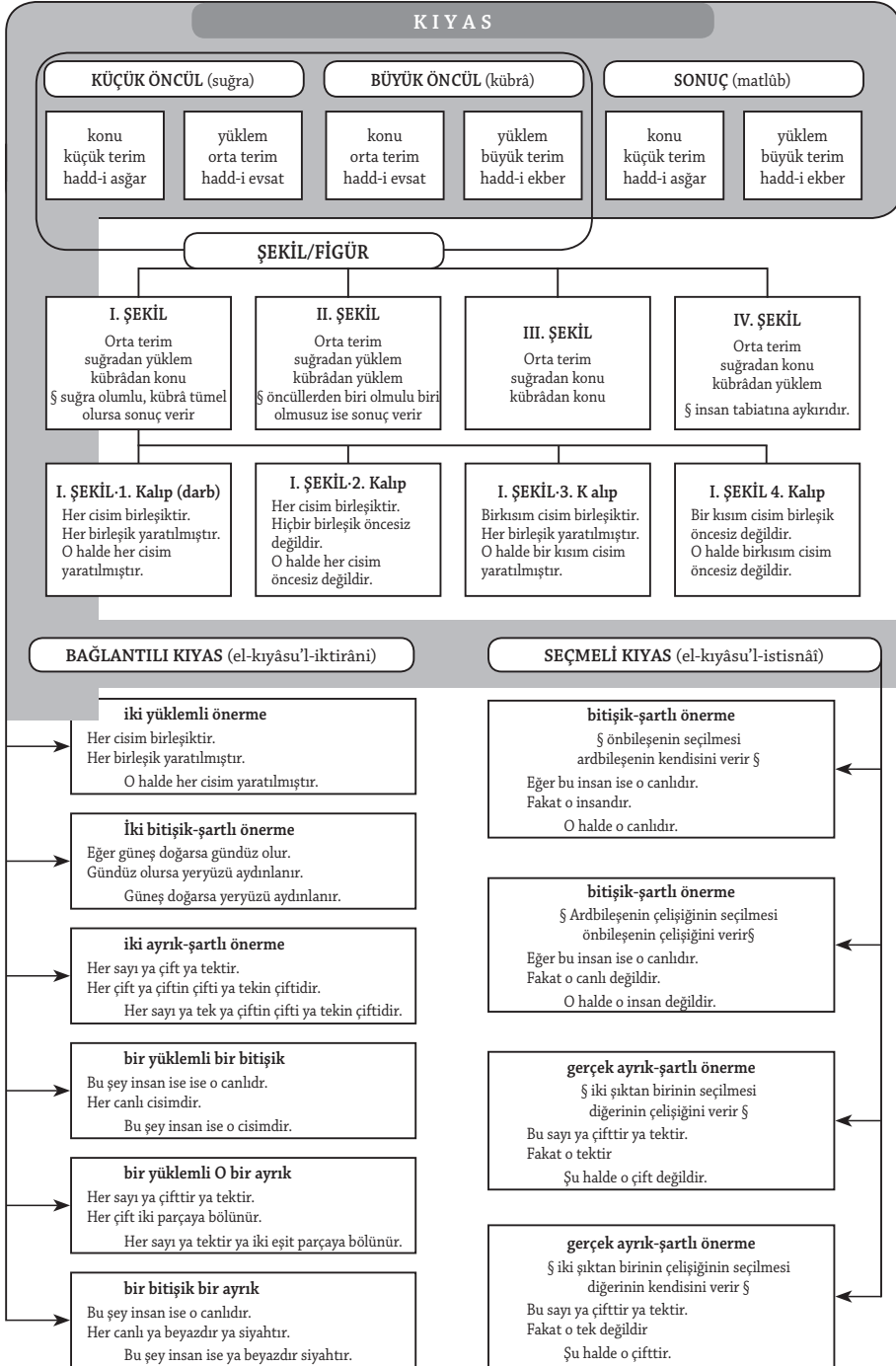
64 *Dürr-i Nâci Haşiyeleri* (aktaran H. R. Atademir, *a.g.m.*, s. 467).

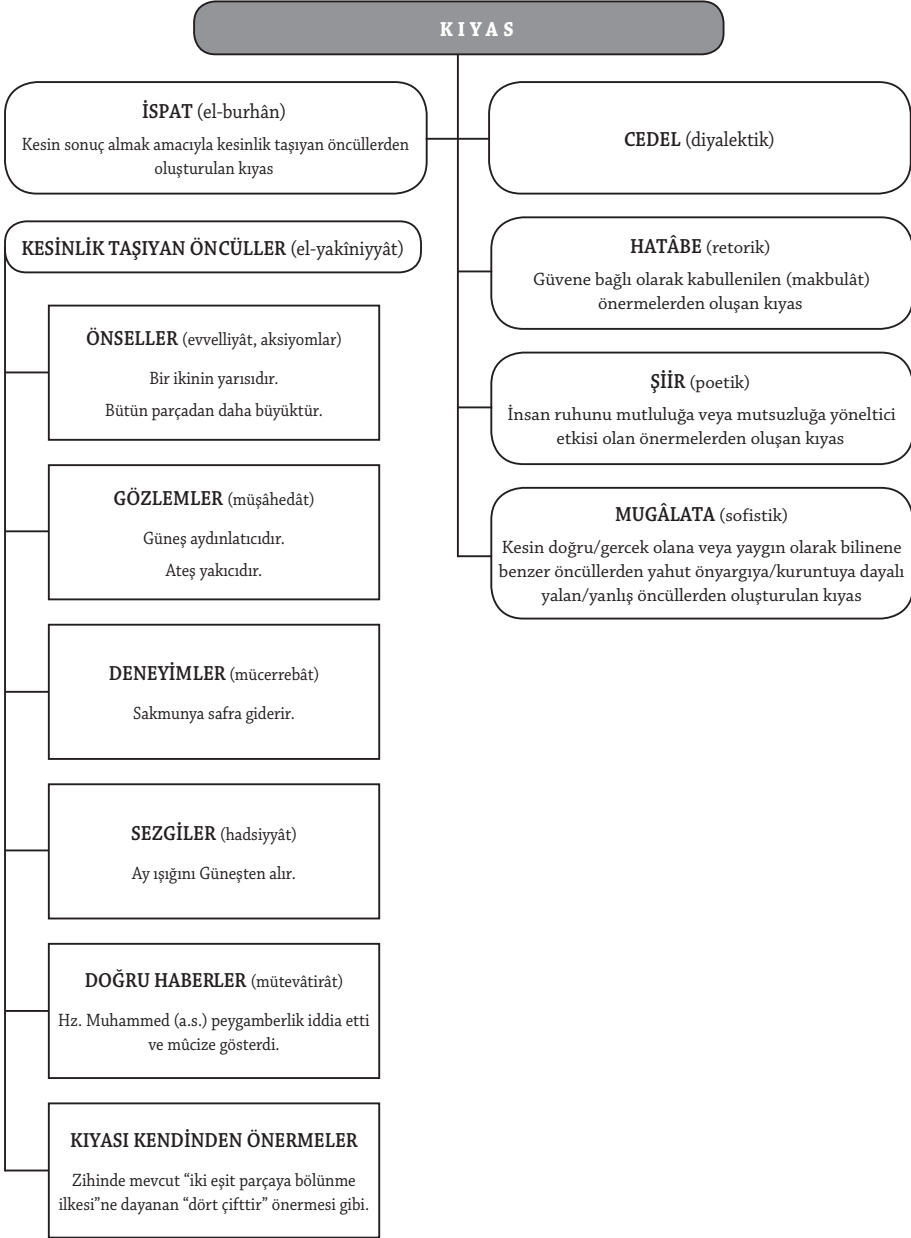
Şema 2: Ebherî'nin İsâgüçî'si

Şema 3: Ebherî'nin İsâgûcî'si

Şema 4: Ebherî'nin İsâgüci'si

Şema 5: Ebherî'nin İsâgûcî'si

İSÂĞÜCÎ	KEŞF'UL-HAKÂİK			TENZİL'UL-EFKÂR		BEYÂN'UL-ESRÂR
	Mukadime	Mukadime	Mukadime	Mukadime	Mukadime	
risâlenin yazılış amacı	<ul style="list-style-type: none"> • Mantığın konusu: tasavvî ve tasdik (öğrenilen), 	<ul style="list-style-type: none"> • Mantık bedhî mi (apaçık) yoksa kesbî mi (öğrenilen), • Müfred kavram mümeyyiz mi, mûsil mi, • Mantığın konusu: Tasavvurât ve tasdikât 	<ul style="list-style-type: none"> • Mantığın amacı: Tasavvur ve tasdik • Mantık bedhî mi (apaçık) yoksa kesbî mi (öğrenilen), • Müfred Kavram mümeyyiz mi, mûsil mi, • Mantığın konusu: Tasavvurât ve tasdikât 	<ul style="list-style-type: none"> • Bilginin amacı • Türleri • Kaynağı 		
Laflarlar	<ul style="list-style-type: none"> • Delâlet (örtüşme, içlem, gereklilik) • Yalın (müfred) ve Birleşik (mürekkekb) • Tümel (küllî) ve tikel (Cüz'î) • Beş Tümel 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ma.: Terimler (el-elfâz) 2. Ma.: Tümel kavramlar (el-maânî'l-küllîyye) 3. Ma.: Târifler (et-ta rifât) 	I. Makâle	I. Beyân	<ul style="list-style-type: none"> • Yalın (müfred) ve berleşik (mürekkekb) laflarlar 	
Açıklayıcı Söz	<ul style="list-style-type: none"> • Tam tanım (hadd-i tâm) • Eksik Tanım (hadd-i nâkus) • Tam tasvir (resm-i tâm) • Eksik tasvir (resm-i nâkus) 	<p>Muk.: Önermenin Yüklemlî ve Şartlı olarak taksimi</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ma.: Yüklemlîye ilişkin Konular 2. Ma.: Bitişik Şartlı Önermeler 3. Ma.: Ayırık Şartlı Önermeler 	II. Makâle	II. Beyân	<ul style="list-style-type: none"> • Önermeler (el-kazâyâ) 	
Önermeler	<ul style="list-style-type: none"> • Yüklemlî önerme • Şartlı önerme • Çelişki (tenâküz) • Döndürme (aks) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ma.: Çelişki (et-tenâküz) 2. Ma.: Döndürme, (el-aks) 3. Ma.: Çelişğin döndürülmesi (aks- nakîz) 4. Ma.: Gereklilik (telâzüm) 	III. Makâle	III. Beyân	<ul style="list-style-type: none"> • Çelişki ve Döndürme (et-tenâküz ve'l-aks) 	
Kıyas	<ul style="list-style-type: none"> • Unsurları (dürûb) • Kıyas şekilleri ve kalıpları • Bağlantılı kıyas (el-kyâs'u'l-iktirânî) • Seçmeli kıyas (el-kyâs'u'l-istisnâî) 	<p>Muk.: Tanımı, kısımları</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ma.: Sonuç verme şartları ve kalıp sayısı 2. Ma.: Şartlı bağlantılılar (el-ikrânâtü's-şartîyye) 3. Ma.: Seçmeli Kıyaslar (el-kyâsâtü'l-istisnâîyye) <p>Hâtime: Kıyasa ilişkin çeşitli konular (oniki bahis)</p>	IV. Makâle	IV. Beyân	<ul style="list-style-type: none"> • Kıyas 	
İspat	<ul style="list-style-type: none"> • İspat (el-burhân) • Kesinlik taşıyan önermeler • Diyalektik (el-cedel) • Retorik (el-hatâbe) • Poetik (eş-şîr') • Sofistik (el-mugâlatâ) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ma.: Maddesi bakımından kıyas türleri 2. Ma.: Diyalektik (el-Cedel) 3. Ma.: Sofistik (el-Mugâlatâ) 	V. Makâle	V. Beyân	<ul style="list-style-type: none"> • İspat (el-Burhân) 	

PORPHYRIOS'un EİSAGOGÊ'si	FÂRÂBÎ'nin İSÂĞÜCÎ'si	İHVÂN-ı SAFÂ'nın İSÂĞÜCÎ'si	İBN SİNÂ'nın İSÂĞÜCÎ'si	EBHERÎ'nin İSÂĞÜCÎ'si
Amaç ve konu			1/1. Kıtabın (eş-şifa) kapsadığı konular 2. İlimler ve Mantık Hakkında Hatırlatma 3. Mantığın Yararı 4. Mantığın Konusu	Eserin Yazılış amacı
		Mantığın nahiyesi ve değeri: Düşünen-konuşan canlı olarak insanın varlıktaki yeri Dil mantığı ve Felsefî Mantık		Deîalet (Lafız-anlam ilişkisi): *örtüşme *çökm *gereklilik
	Önerme: yüklemlî ve şartlı (unsutları) konu ve yüklemnin şahsı yahut külli oluşuna göre önerme çeşitleri			
		Anlamlı lafızlar: "isim-isimlendiren-isimlendirilen-isimlendirme / nitelendirilen-niteleme-nitelenen-nitelik"		
	Şahsî ve küllî lafız/anlam			
	Müfred ve Mürekkebb küllî		5. Müfred ve Müekleff Lafızların tarifi 6. Zati ve Arazî hakkında söylenenler 7. Mahiyeti gösteren hakkında söylenenler	Müfred ve Mürekkebb Lafızlar Zatî-küllî ve arazî-küllî
Cins üzerine	müfred küllîlerin sınıfları cins ve tür üzerine	Altı lafız üzerine: Şahıs, Tür ve Cins (dış dünyada nitelenen)	8. Müfred-Küllî Lafızların Bege ayrılması 9. Cins 10. Tür (nev') ve küllînin oluşumunun sebebi 11. Türün tasvirine devam 12. Tabiri/*, Aldı ve Mantık 13. Ayrım (fâsıl) 14. Özelliik ve İlinek (hâssa ve arazî-âmın)	Zatî-küllîlerin (iç) kısmı Cins Tür Ayrım Arazî-küllî gerekli ve ayrılabilir Özellik Genel İlinek
Tür üzerine				
		Ayrım (zihinde nitelik) Özellik (zihinde nitelik) İlinek (zihinde nitelik)		
Ayrım üzerine	Ayrım üzerine			
Özellik üzerine	Özellik üzerine			
İlinek üzerine	İlinek üzerine			
Beş tûmelin ortak ve farklı yönleri			11/1 Beş Tûmelin ortaklık ve Farklı yönleri 2. Cins ile Türün ortak ve farklı yönleri	
Cins ile ayırımın ortak ve farklı yönleri				
Cins ile türün ortak ve farklı yönleri				

Cins ile illeğin ortak ve farklı yönleri					
Aynı ile bütün ortak ve farklı yönleri				3. Diğerlerinin ortak ve farklı yönleri	
Aynı ile özelliğin ortak ve farklı yönleri					
Aynı ile illeğin ortak ve farklı yönleri					
Diğer ortak ve Farklı yönler					
	Murekkebb Külller Üzerine Hadd Resm Hadd ve Resmin isim ile ilişkileri			4. Beş Tümenin Birbirleriyle İlişkileri	Açıklayıcı Söz: * Tam Tanım (hadd-i tām) * Eksik Tanım (hadd-i nākus) * Tam Tasvir (resm-i tām) * Eksik Tasvir (resm-i nākus)
			Varlıklar: Şiretler ve ayrılar üzerine		
			Bilgi-Öğrenim-Öğretim üzerine		
			Lafız-anlam ilişkileri üzerine		
			Kurucu ve tanımlayıcı süreter (Cevher ve Arazlar) üzerine		
			İnsanın Mantığa olan ihtiyacı üzerine		
				ÖNERME Yüklemli Önerme Şartlı Önerme Çelişkili (tenākuz) Döndürme (aks)	
				KIYAS Unsurları Kıyas Şekilleri ve Kalıpları (dürûb) Bağlantılı kıyas (el-kıyâsü'l-iktirâfî) Seçmeli Kıyas (el-kıyâsü'l-istisnâfî)	
				İSPAT (el-burhân) Kesinlik taşıyan önermeler Diyalektik (el-cedel) Retorik (el-hatâbe) Poetik (eş-şîr) Sofistik (el-muğâlate)	

eserlerinde sözgelimi *en-Necât* ve *Uyûnu'l-hikme*'de mantık konularını Ebherî'ninkine benzer bir tertiple ele almıştır.

Kısaca tanıtmaya çalıştığımız beş eseri amaç ve içerik açısından topluca karşılaştırdığımızda ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır (Şema 7, br. s. 47-49):

Porphyrios'un *Eisagoge*'sinin -kendisinin de belirttiği gibi- Aristo'nun *Kategoriler*'ine bir giriş olmasına karşılık, Fârâbî'ninki mantığın önermeler bölümüne giriş mahiyetindedir. İhvân-ı Sâfâ'nın *îsâgûcî*'si ise daha çok düşünce-dil-mantık ilişkileri konusuna ağırlık vermekle birlikte genel anlamda mantığa giriş olarak değerlendirilebilir. İbn Sînâ, *Îsâgûcî*'sini *el-Medhal* başlığı altında kaleme alırken onu, ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki *eş-Şîfâ*'ya giriş olarak tasarladığı izlemine uyandıran konulara değinmiştir. Ebherî'nin *Îsâgûcî*'si ise amaç ve içerik itibarıyla diğerlerinden oldukça farklıdır. Nitekim filozof bu küçük risâleyi yazmaktaki amacını “*herhangi bir ilme yeni başlayanların bilmesi gereken hususları ortaya koymak*” şeklinde belirlemiştir ki bu durumda onu “ilimlere giriş” olarak değerlendirmek mümkündür. Ebherî'nin, birer cümle halinde bile olsa mantığın temel konularının hemen hepsini içeren bu risâlesine “mantık terimleri sözlüğü” dense yeridir.

Son olarak şu hususu da belirtmek durumundayız: Bilindiği gibi Eflâtun idealizmi ile Aristo realizmi arasında öteden beri üzerinde durulan ve Porphyrios'un *Eisagoge*'sinin başlıca konusunu teşkil eden tümeller meselesi, Batı skolastik döneminin en tartışmalı problemi olduğu halde, *îsâgûcî* geleneğini sürdüren İslam filozoflarının eserlerinde sadece bir bölüm olarak ve yalnızca epistemoloji açısından ele alınmış, İbn Sînâ istisna edilirse, üzerinde fazlaca durulmamıştır. Tümeller meselesinin Batı ortaçağında bunca gürültüye yolaçmış olması, Hristiyan teolojisinin temelini oluşturan teslis (trinity, üçleme) inancı ve Kilise'nin konumu ile doğrudan ilgilidir. Özellikle Katolik Kilisesi'nin, daha küçük hristiyan cemaatleriyle onlara mensup hristiyanların bir toplamı ve genel adı olmanın ötesinde, onlardan ayrı, bağımsız bir *gerçek* (realite) ve yüksek bir kudret olarak tanımlanmasında, işte bu tümeller meselesinden yararlanılmış ve tümel kavramların ferdî varlıklardan bağımsız, ayrı ve gerçek birer varlık oldukları tezi işlen-

miştir ki bu anlayışa *kavram realizmi* denilmektedir. Buna karşı, aynı zamanda bir papaz olan Roscelin *nominalist* anlayışla çıkmış ve gerçek varlıkların fertler olduğu, tümellerin ise seslerden ibaret bulunduğu görüşünü savunmuştur. Buna göre *Baba-Oğul-Kutsal Ruh*'tan ibaret olan üç uknumdan herbiri *gerçek* olduğu halde, üçünün toplamının “ad” olmanın ötesinde bir anlamı kalmadığı gibi, gerçek günah ferdî günah olacağı için ilk günah inancı da temelden yoksun kalmış oluyordu. İşte tümeller etrafında kopan ve yüzyıllar boyu etkisini sürdüren fırtına bu çatışmanın bir sonucudur.

الأبهرى
el-Ebherî

ایساغوجی
Îsâgûcî

Metin Tahkîkinde Esas Alınan Nüshalar

و

Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin, nr. 3265

Yıpranmamış bir mecmua içinde (166b-170b) yeralan nüsha okunaklı nes-tâlik hatt ve siyah mürekkeble istinsah edilmiş, başlıklar gibi kırmızı mürekkeble tek çizgi olarak yapılan çerçeve içinde 17 satır bulunmaktadır.

Müstensih: Mustafa ibn Halil ibn Kâsım

İstinsah tarihi: h. 876 yılı Reblî'ü'l-evvel ayının ortaları, Cuma günü öğle vakti.

ي

Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 962

Yıpranmış meşin ciltli bir mecmua içinde (1b-7b) bulunan nüsha karışık neşihle istinsah edilmiş olup her sayfada 19 satır vardır.

Müstensih: Belli değil

İstinsah tarihi: h. 1055

ج

Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 1353

Sırtı meşin, mukavva ciltli bir mecmua içindeki (79b-83a) nüsha aharlı kirli beyaz kağıt üzerine talikle yazılmış, ilk sayfa tezhipli, diğer sayfalar altın yaldızla çerçevelenmiştir. Birinci sayfada besmele ile birlikte 14, öteki sayfalarda ise 19 satır bulunmaktadır.

Müstensih: Abdurrahîm ibn Ebissuûd

İstinsah tarihi: h. 1095

METİN TAHKİKİNDE KULLANILAN İŞARETLER

: Satır üzerinde veya kenarda
قراءة منقحة سواء بين السطور أو في الهوامش
düzeltilmiş okuma

[] : Metinde olduğu gibi okum
قراءة كما وجدت في النص

+ : Fazla
زائد

[] : Eksik
ناقص

> < : Öncelik sonralık
تقديم الكلمة أو تأخيرها

< > : Muhakkikin eklemesi
إضافة من المحقق

< < : Tekrarlanmış
مكرر

Metin ve Çeviri

٦٦١ ب و
١ ب ي
٩٧ ب ج

بسم الله الرحمن الرحيم^(١)

قال الشيخ الإمام العلامة أفضل المتأخرين^(٢) ، قدوة الحكماء الراسخين^(٣)
، أثر الدين الأبهري طيب الله ثراه
و جعل الجنة مثواه^(٤):

نحمد الله على توفيقه و نسنله هداية^(٥) طريقه و نصلى على
محمد و عترته أجمعين^(٦). أما بعد^(٧):

فهذه رسالة^(٨) في المنطق أوردنا فيها ما يجب استحضاره^(٩) لمن يبتدىء
شيئاً^(١٠) من العلوم مستعيناً بالله تعالى^(١١) إنه مفيض الخير و الجود.

- (١) بسم الله... + وبه نستعين] و (٧) وَبَعْدُ] و
(٢) المتأخرين: العلماء] ي (٨) رسالة: الرسالة] ج ي
(٣) [الراسخين] ي (٩) استحضارها] ج
(٤) [قال الشيخ.. الجنة مثواه] و (١٠) شيئاً: في شيء] ج
(٥) هداية: # و (١١) [تعالى] ج ي
(٦) [أجمعين] و ج

Rahmân Rahîm Olan Allah'ın Adıyla

Üstad, önder, bilgin, sonraki neslin önde geleni
ve örnek filozoflardan
-Allah yerini güzelleştirsın ve kabrini cennet kılsın-
Esîrüddîn el-Ebherî der ki:
Başarılı kıldığından ötürü Allah'a hamd ederken
O'ndan, kendi yoluna yöneltmesini diler,
Hz. Muhammed'e ve bütün nesline salat ederiz.

İmdi: İşbu risâle mantık konusunda olup biz burada
-iyilik ve ihsânın kaynağı olan Allah'a sığınarak- herhangi
bir ilme yeni başlayanların
bilmesi gereken hususları ortaya koyduk.

ایساغوجی

<دلالة الألفاظ>

اللفظ الدالّ بالوضع يدلُّ على تمام^(١) ما وضع له بالمطابقة و^(٢) على جزئه بالتضمّن إن كان له جزء، وعلى ما يلزمه في الذهن بالالتزام كـ«الإنسان»: فإنه يدلُّ على الحيوان الناطق بالمطابقة، وعلى أحدهما بالتضمّن وعلى قابل العلم وصنعة الكتابة بالالتزام.

<أقسام الألفاظ>

ثمّ اللفظ إما مفردٌ وهو الذي لأيراد بالجزء^(٣) منه دلالة على جزء معناه^(٤) كـ ((الإنسان))، وإما^(٥) مؤلّف^(٦) وهو الذي لا يكون كذلك^(٧) كـ ((رامى الحجارة)).

٧٠ ج

والمفرد^(٨) | | إما كلّى وهو الذي لا يمنع نفس تصوّر مفهومه عن وقوع الشركة كـ ((الإنسان))^(٩)، وإما جزئى وهو الذي يمنع نفس تصوّر مفهومه عن وقوع الشركة^(١٠) كـ ((زيد)).

- (١) [تمام] و: # ي
(٢) [و يدل] و
(٣) — [الـ] — جزء ج
(٤) [على جزء معناه] و: # ي (٩=١٠) <قراءة هذا القسم ليس بممكن < ي
(٥) [إما] ج
(٦) [مركب] و
(٧) [كذلك: + كقولك] ي
(٨) [المفرد] و ي
(٩) [الإنسان] و ي
(١٠) [زيد] و ي

ÎSÂGÛCÎ

< LAFIZLARIN DELÂLETİ >

Konuluşu bakımından anlamlı olan lafız, konulduğu anlamın tamamını *örtüşme/kaplam* (bi'l-mutâbaka), -şayet varsa- parçasını *içlem* (bi't-tazammun), zihindeki ayrılmaz özelliğini de *gereklilik* (bi'l-il-tizâm) yoluyla gösterir. Sözelimi “insan” lafzı “düşünen canlı”yı örtüşme/kaplam, bu ikisinden birini içlem, bilme ile yazma sanatına olan yeteneği de gereklilik yoluyla gösterir/işaret eder.

< LAFIZLARIN KISIMLARI >

İmdi, lafız ya **müfred** (yalın) ki bu “insan” gibi parçası anlamının bir parçasını göstermeyen terimdir; ya da böyle olmayıp “taş atan” örneğindeki gibi **mürekkebtir** (birleşik).

Müfred de ya “insan” terimi gibi **küllî**dir (tümel) ki, anlamının düşünülmesi ona olan ortaklığı engellemez; veya “Zeyd” teriminde olduğu üzere **cüz’î**dir (tekil) ki, bunun anlamının düşünülmesi ona olan ortaklığı engeller.

والكلّي إما ذاتيّ وهو الذي يدخل في حقيقة جزئياته

٢٤٤ ي ك ((الحيوان))^(١) بالنسبة | | الى الإنسان والفرس ، وإما عرضيّ وهو الذي يخالفه ك ((الضّاحك)) بالنسبة الى الإنسان .

<الكليات الخمس>

٧٠٤ ج والذاتي^(٢): | |

<١- >

إما مقولٌ في جواب ((ماهو)) بحسب الشركة المحضة كالحَيوان بالنسبة الى الإنسان والفرس ، وهو الجنس ؛ و يرسم بأنه كلّي مقولٌ على كثيرين مختلفين بالحقائق في جواب ((ماهو)) قولاً ذاتياً^(٣).

<٢- >

وإما مقولٌ في جواب ((ماهو)) بحسب الشركة والخصوصيّة معاً ك ((الإنسان)) بالنسبة الى زيد و عمرو وغيرهما^(٤) وهو^(٥) النوع؛ ويرسم بأنه كلّي مقولٌ على كثيرين مختلفين بالعدد دون الحقيقة في جواب ((ماهو)).

(١) كالحَيوان < > [ي

(٢) والذاتيّ: فالذاتيّ [ج

(٣) [قولا ذاتيا] و ي

(٤) + وغيرهما [ي

(٥) [هو] ج

Küllî ise ya insan ve at'a nisbetle "canlı" gibi **zâtî**dir (özel) ve kendi tikellerinin gerçekliğinde (hakikat) yer alır; ya da bunun tersine insana nisbetle "gülen" teriminde olduğu üzere **arazî**dir (ilineksel).

<BEŞ KÜLLÎ>

Zâtî <tümel>:

<1.> Ya insan ve at'a nisbetle "canlı" teriminde olduğu gibi, sırf ortaklık açısından "o nedir" sorusuna cevap olarak söylenir ki bu **cins**-tir. Cins de: «"o nedir" sorusuna cevaben öze ilişkin bir ifade olarak söylenen ve değişik birçok gerçekliği gösteren küllîdir» şeklinde tasvir edilir.*

<2.> Veya Zeyd, Amr ve daha başkasına nisbetle "insan" örneğinde olduğu gibi, hem ortaklık hem özellik bakımından "o nedir" sorusunun cevabı olarak söylenir ki bu **türdür** ve şöyle tasvir edilir: «Tür, "o nedir" sorusuna cevap olarak gerçeklik bakımından değil, sayıca değişik birçok şeyi ifade etmek üzere söylenen küllîdir."

* "Tarif" ve "tanım" kelimeleri ile karşılanan "hadd" teriminden farklılığını vurgulamak amacıyla çevirinin birinci baskısında "resm"i "tanıtım", **رِسْم** fiilini de "tanıtılır" şeklinde çevirmeyi tercih etmişken, şimdi yaygın kullanıma iştirak ederek "resm"i "tasvir", **رِسْم** fiilini de "tasvir edilir" diye çevirme yoluna gittik.

<٣- >

وإما غير مقول في جواب ((ماهو)) بل مقول في جواب^(١) ((أى شيء هو في ذاته)) وهو الذى يميّز الشيء عمّا يشاركه في الجنس كـ ((الناطق)) بالنسبة الى الإنسان وهو الفصل؛ ويرسم^(٢) بأنه كلّى يقال على الشيء في جواب ((أى شيء هو في ذاته)).

وأما^(٤) العَرَضُ فإما^(٥) أن يمتنع انفكاكه عن الماهية وهو ((العرض اللازم))، أو لا يمتنع وهو ((العرض المفارق)) . وكل واحد منهما :

<٤- >

إما أن يختصّ بحقيقة واحدة وهو الخاصّة كـ ((الضاحك)) بالقوة والفعل للإنسان ؛ وترسم^(٦) بأنها كلّية تقال على ما تحت حقيقة واحدة فقط قولاً عرضياً.

<٥- >

٨ ب ج .

وإما أن يعمّ حقائق | | فوق حقيقة^(٧) واحدة وهو العرض العامّ كـ ((المتنفس)) بالقوة والفعل للإنسان وغيره من الحيوانات ؛ ويرسم^(٨) بأنه | | كلّى يقال على ما تحت | | حقائق مختلفة قولاً عرضياً.

٧٦١ ب و

٢ ب ي

(١) في جواب : + ماهو [ج (٥) [فـ] — إما ج

(٢) ويرسم : في رسم [ي (٦) فترسم [ي

(٣) فى : # و (٧) [حقيقة] و

(٤) و [أما] ج (٨) في رسم [ي

<3.> Ya da “o nedir” sorusunun cevabı olarak söylenmeyip, tersine “o kendi özünde hangi şeydir” sorusuna cevaben söylenir ve “düşünen” teriminin insana nisbetinde olduğu gibi, bir şeyi cinste ortağı olan şeylerden ayırır ki bu **fasldır** (ayırım) ve «bir şey hakkındaki “o kendi özünde hangi şeydir” sorusuna cevap olarak söylenen küllîdir» şeklinde tasvir edilir.

Araz olan <tümele> gelince, ya mâhiyetten ayrılması imkânsız olan **ayrılmaz araz**; veya ayrılması imkânsız olmayan **ayrılabilir araz**-dır. Bunlardan herbiri de:

<4.> Ya insanın güç ve fiil halinde “gülen” oluşu gibi, bir tek gerçekliğe özgüdür ki bu **hâssadır** (özellik) ve «yalnızca bir tek gerçeklik altında bulunan şey hakkında araz anlamında söylenen küllîdir» diye tasvir edilir.

<5.> Yahut da insan ve diğer canlılara nisbetle güç ve fiil halinde “soluyan” örneğinde olduğu gibi, birden fazla gerçekliği kuşatan **araz-ı âmm**dir (genel ilinek) ve “farklı gerçeklikler altında bulunan şeyleri ifade etmek üzere araz anlamında söylenen küllîdir” diye tasvir edilir.

القول الشارح

الحدّ قولٌ دالٌّ على ماهية الشيء ؛ وهو الذي يتركّب عن جنس الشيء و فصله القريبين ، كـ ((الحيوان الناطق)) بالنسبة الى الإنسان ، وهو الحدّ التامّ . والحدّ الناقض وهو الذي يتركّب عن جنس الشيء البعيد^(١) وفصله القريب^(٢) كـ ((الجسم الناطق)) بالنسبة الى الإنسان .

والرسم التامّ وهو الذي يتركّب عن جنس الشيء القريب وخواصه^(٤) اللازمة^(٥) كـ ((الحيوان الضاحك)) في تعريف الإنسان . والرسم الناقص وهو الذي يتركّب عن عرضيّات^(٦) تختصّ بجلتها بحقيقة واحدة ، كقولنا في تعريف الإنسان ((إنه ماش على قدميه ، عريض الأطراف ، بادئ البشرية ، مستقيم القامة ، ضحّاك بالطبع)).

القضايا^(٧)

القضية قولٌ يصحّ أن يقال لقائله ((إنه صادق فيه أو كاذب))^(٨) . وهي إما حملية كقولنا ((زيدٌ كاتبٌ)) ، وإما شرطية

(١) جنس الشيء البعيد : # ي	(٥) + له [ج
(٢) وفصلـ [ـه الـ] بعيد ج و	(٦) + التـ [ج
(٣) البعيد [ي	(٧) وهي القضايا [ج
(٤) الجنس القريب للشيء وخاصته [و	(٨) + فيه [ج : + # ي

AÇIKLAYICI SÖZ

<TANIM ve TASVİR>

Tanım, bir şeyin ne olduğunu (mahiyet) gösteren söz olup, insana nisbetle “düşünen canlı” örneğinde olduğu gibi, bir şeyin **yakın cinsi** ile **yakın faslından** oluşur. İşte bu **tam tanımdır** (hadd-i tâm). **Eksik tanım** (hadd-i nâkıs) ise, insana nisbetle “düşünen cisim” örneğinde olduğu üzere bir şeyin **uzak cinsi** ile **yakın faslından** meydana gelir.

Tam tasvir (resm-i tâm), insanı tarif etmek üzere “gülen canlı” ifadesinde olduğu gibi, bir şeyin **yakın cinsi** ile **ayrılmaz özelliğinden** oluşur. **Eksik tasvir** (resm-i nâkıs) ise, insanı tarif eden “iki ayağı üzerinde yürüyen, geniş tırnaklı, bedeni tüysüz, dik duran, yapısı gereği gülen” ifadesinde olduğu gibi, hepsi bir tek gerçekliğe özgü **arazlardan** meydana gelir.

ÖNERMELER

Önerme, onu söyleyen hakkında “o, söylediği konusunda doğrudur veya yanlıştır” denilmeye elverişli sözdür. Bu da sözgelimi ya “Zeyd yazıcıdır”daki gibi **yüklemli** veya “eğer güneş doğarsa gündüz olur”daki gibi **bitişik şartlı**

متّصلةً كقولنا ((إن كانت الشمس طالعةً فالنهار موجود)) ، وإما شرطيةً منفصلةً كقولنا ((العدد إما زوج أو فرد))^(١).

والجزء^(٢) الأول من الحملية يُسمّى ((موضوعاً)) والثاني^(٣) ((محمولاً)). والجزء الأول من الشرطية^(٤) يُسمّى ((مقدّمًا)) والثاني ((تاليًا)).

والقضية إما موجبة كقولنا ((زيدٌ كاتبٌ)) ، وإما سالبة كقولنا | | ((زيدٌ ليس بكاتب)). وكل واحد^(٥) منهما إما مخصوصة

كاتبٌ كما ذكرنا ؛ وإما^(٦) كليةً مسوّرةً | | كقولنا ((كلّ إنسان ولا شيء من الإنسان بكاتب))^(٧) ، وإما جزئيةً مسوّرةً | | كقولنا ((بعض الإنسان كاتبٌ وبعض الإنسان ليس بكاتب)) ؛ وإما أن لا يكون كذلك وتسمّى^(٨) مهملّةً^(٩) كقولنا ((الإنسان كُاتبٌ والإنسان^(١٠) ليس بكاتب))^(١١).

والمتّصلة إما لزوميةً كقولنا ((إن كانت الشمس طالعةً فالنهار موجود)) ، وإما اتفاقيّةً كقولنا ((إن كان الإنسان ناطقًا فالحمار ناهق)).

(١) العدد...: العدد إما أن يكون زوجاً أو فرداً [و] ي	(٦) [و] إما ج
(٢) و الجزء: فالجزء [ج	(٧) بكاتب: # و
(٣) و التائي: + يُسمّى [ي	(٨) [و] تسمّى ي
(٤) من الشرطية: + محمولاً [ي	(٩=١١) [] و
(٥) واحد [ة] ج ي	(١٠) [و] الإنسان ج

yahut da “sayı ya çifttir ya tektir”de olduğu üzere **ayrık şartlı** olur.

Yüklemli önermenin ilk bölümüne **konu**, ikincisine **yüklem** adı verilir. Şartlı önermenin birinci bölümüne **mukaddem** (önbileşen), ikincisine ise **tâlî** (ardbileşen) denilir.

Diğer taraftan önerme ya “Zeyd yazıcıdır”daki gibi **olumlu** ya da “Zeyd yazıcı değildir”de olduğu üzere **olumsuzdur**. Ayrıca bunların herbiri ya anlattığımız örnekteki gibi **özel** (mahsûs) veya “her insan yazıcıdır” ve “hiçbir insan yazıcı değildir” örneğindeki gibi **tümel belirtili** (külliyye-i müsevvere) yahut “birkısım insan yazıcıdır” ve “birkısım insan yazıcı değildir”deki gibi **tikel belirtili** (cüz’iyye-i müsevvere) yahut da “insan yazıcıdır” ve “insan yazıcı değildir”de olduğu üzere böyle olmayıp **belirtisiz** (mühmele) olur.

Bitişik “eğer güneş doğarsa gündüz olur” örneğinde olduğu gibi ya **gereklilik/ayrılmazlık**, veya “eğer insan konuşursa eşek anırır”daki gibi **rastlantı** ifade eder.

والمنفصلة إما حقيقيّة كقولنا ((العددُ إما زوجٌ أو فردٌ)) وهي مانعة الجمع والخلو معاً ، وإما مانعة الجمع فقط كقولنا ((هذا الشيء إما حجرٌ أو شجرٌ))^(١) ، وإما مانعة الخلو فقط كقولنا ((زيدٌ^(٢) إما أن يكون في البحر وإما^(٣) أن لا يغرق)). وقد تكون^(٤) المنفصلات ذوات أجزاء، كقولنا ((العدد إما زائدٌ أو ناقصٌ أو مساوٍ))^(٥).

التناقض^(٦)

هو اختلاف قضيتين^(٧) بالإيجاب والسلب بحيث يقتضي لذاته أن تكون^(٨) إحداهما^(٩) صادقة والأخرى كاذبة ؛ كقولنا ((زيدٌ كاتبٌ^(١٠)) و^(١١) زيدٌ ليس بكاتبٍ)). ولا يتحقق ذلك إلا بعد

١٦٨ ب و اتّفاقيهما في الموضوع والمحمول والزمان والمكان والإضافة | | والقوة والفعل والجزء والكل والشرط^(١٢).

(١) حجرٌ أو شجرٌ: < > و	(٧) قضيتين: القضية [ج
(٢) زيد: # ي	(٨) أن تكون: ان يكون [ي
(٣) وإما: # ي	(٩) إحداهما: احديهما [ج ي
(٤) تكون: يكون [ج ي	(١٠) زيدٌ كاتبٌ: # ي
(٥) العدد...: العدد اما ان يكون زائداً او ناقصاً او مساوياً [ج	(١١) [و] و
(٦) التناقض: والتناقض [ي	(١٢) + في المحصوتين كقولنا زيد كاتب زيد
	ليس بكاتب [و

Ayrık ise ya **gerçek** <ayrık>tır ve “sayı ya çifttir ya tektir” örneğinde olduğu üzere hem <iki şıkkı> *biraraya getirmeyi* hem de (ikisini birden) *boşakıkmayı engeller* veya “bu şey ya taştır ya ağaçtır”daki gibi yalnızca *biraraya getirmeyi engeller* yahut “Zeyd ya denizdedir ya boğulmaz” örneğindeki gibi sadece <iki şıkkı da> *boşakıkmayı engeller*. Ayrık <önergeler> bazan “sayı ya artık, ya eksik ya da eşittir”de olduğu gibi çok şıklı da olabilir.

ÇELİŞKİ

Çelişki, “Zeyd yazıcıdır” ve “Zeyd yazıcı değildir” ifademizdeki gibi, özünde biri doğru diğeri yanlış olan iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk açısından farklı oluşudur. Ne var ki çelişki ancak bunların aynı konu, yüklem, zaman, mekân, izâfet, güç, fiil, parça, bütün ve şart bakımından birbiriyle uyuşmaları durumunda gerçekleşir.

و نقيضُ الموجبة الكلية إنما هي السالبة الجزئية كقولنا:
 ((كل إنسان حيوان)) و
 ((بعض الإنسان ليس بحيوان)).

ونقيض السالبة الكلية إنما هي الموجبة الجزئية^(١) كقولنا:
 ((لا شيء من الإنسان | | بحيوان)) و
 ((بعض الإنسان حيوان))^(١).

٨١ ب ج

المحصورات لا يتحقق التناقض بينهما إلا | | بعد اختلافهما في الكمية
 أي^(٢) الكلية و الجزئية^(٣) ، لأن الكليتين قد تكذبان^(٤) كقولنا:
 ((كل إنسان كاتب)) و
 ((لا شيء من الإنسان بكاتب)).

٣ ب ي

والجزئيتان قد تصدقان كقولنا:
 ((بعض الإنسان^(٥) كاتب)) و
 ((بعض الإنسان ليس بكاتب)).

(١=١) # و (٤) تكذبان: تكونان كاذبتين] و

(٢) [الكمية أي] ج (٥) الإنسان: # ي

(٣) [الكلية و الجزئية] ي

Tümel olumlunun çelişigi ancak **tikel olumsuzdur**. Sözelimi:

Her insan canlıdır.

Birkısım insan canlı değildir.

Tümel olumsuzun çelişigi ancak **tikel olumludur**. Mesela:

Hiçbir insan canlı değildir.

Birkısım insan canlıdır.

Belirtililer (mahsûrât) arasında ise çelişki ancak bunların *nicelik* yani *tümellik* ve *tikellik* bakımından farklılığı sonucunda ortaya çıkar. Çünkü bazan iki tümel de yanlış olabilir; şu örnekte olduğu gibi:

Her insan yazıcıdır.

Hiçbir insan yazıcı değildir.

Bazan iki tikel de doğru olabilir; mesela:

Birkısım insan yazıcıdır.

Birkısım insan yazıcı değildir.

العكس

هو أن يُصَيَّرَ الموضوع محمولاً والحمول موضوعاً مع بقاء الكيف أى^(١) السلب والإيجاب^(٢) ، والتصديق والتكذيب بحاله.

والموجبة الكلية لا تنعكس كلية^(٣) إذ يصدق قولنا ((كل إنسان حيوان)) ولا يصدق ((كل حيوان إنسان))، بل تنعكس جزئية لأننا إذا قلنا ((كل إنسان حيوان))^(٤) يصدق قولنا ((بعض الحيوان إنسان))^(٤) . فإننا نجد شيئاً موصوفاً بالإنسان والحيوان فيكون بعض الحيوان إنساناً. والموجبة الجزئية أيضاً تنعكس^(٥) جزئية بهذه الحجة.

والسالبة الكلية تنعكس^(٦) كليةً و ذلك بين بنفسه. فإنه | |

٩ ٦ ١ ء و

إذا صدق ((لا شيء من الإنسان بحجر)) فصدق^(٧) ((لا شيء من الحجر بإنسان)). والسالبة الجزئية لا عكس لها لزوماً لأنه^(٨) يصدق ((بعض الحيوان ليس بإنسان)) ولا يصدق عكسه^(٩) وهو قولنا ((بعض الإنسان ليس بحيوان))^(٩).

(٥) تنعكس أيضاً: < > ي

(١) [الكيف أى ج ي

(٦) + سالبة [ي

(٢=١) < > و

(٧) [فـ] صدق و : فقد صدق [ي

(٢) + بحاله [ج ي

(٨) لأنه: فانه [ي

(٣) + بل تنعكس جزئية [ي

(٩=٩) [] ج ي

(٤=٤) [] و ي

DÖNDÜRME

Döndürme, bir önermede nitelik yani olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlık olduğu gibi bırakılarak **konunun** yükleme, **yüklem**in de konuya dönüştürülmesidir.

Tümel olumlu, tümel olarak döndürülmez; çünkü “her insan canlıdır” ifadesi doğru olduğu halde “her canlı insandır” ifadesi doğru değildir; tersine o tikel olarak döndürülür; zira “her insan canlıdır” dediğimizde “birkısım canlı insandır” ifademiz de doğru olur. Nitekim biz bir şeyi hem canlı hem de insan niteliğiyle tanıdığımız için bir kısım canlı insan olmuş olur. Bu gerekçeyle tikel olumlu da aynı şekilde bir tikel olarak döndürülür.

Tümel olumsuz, tümel olumsuz olarak döndürülür ki bu kendiliğinden apaçıktır. Zira “hiçbir insan taş değildir” önermesi doğru olunca “hiçbir taş insan değildir” önermesi de doğru olur. Zorunlu olarak tikel **olumsuzun** döndürülmüşü yoktur; çünkü “birkısım canlı insan değildir” önermesi doğru olduğu halde, döndürülmüşü doğru olmaz ki bu da: “birkısım insan canlı değildir” ifademizdir.

القياس

و^(١) هو قول مؤلف من أقوالٍ متى سُلِّمَتْ لزم عنها لذاتها قول آخر^(٢) .
و^(٣) هو إما اقتزائيٌّ، كقولنا:

كلّ جسم مؤلّف^(٤) .
وكلّ مؤلّف (٤) محدثٌ .
فكلّ جسم محدثٌ .

و إما استثنائيٌّ ، كقولنا:

إن كانت الشمس طالعةً فالنهارُ موجود .

لكنّ^(٥) النهار ليس بوجود .

فالشمسُ | | ليست بطالعة .

٤ ء ي

والمكرّر | | بين مقدّمَي القياس^(٦) يُسمّى ((حدًّا أوسطَ))، و موضوع
المطلوب يُسمّى ((حدًّا أصغرَ))، ومحموله^(٧) يُسمّى ((حدًّا أكبرَ)) . والمقدّمة
التي فيها الأصغر تُسمّى ((الصغرى)) والتي فيها الأكبر تُسمّى ((الكبرى))
وهيئة التّأليف من الصغرى والكبرى تُسمّى ((شكلاً)) .

٢ ٨ ء ج

(١) [و] ج (٥) لكنّ: ولكن [ج

(٢) قول آخر لذاتها [ج (٦) + فصاعدا] ج ي

(٣) [و] ج (٧) ومحموله: محمول المطلوب [ي

(٤) مركب [و

KIYAS

Kıyas (akılyürütme/çıkarım), doğru oldukları kabul edildiğinde kendi özleri gereği başka bir önermeyi gerektiren önermelerden oluşan bir sözdür. Bu da:

Her cisim birleşiktir.

Her birleşik yaratılmıştır.

O halde her cisim yaratılmıştır.

örneğindeki gibi ya **iktirânî** (bağlantılı); veya

Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.

Fakat gündüz olmamıştır.

O halde Güneş doğmamıştır.

ömeğinde olduğu üzere **istisnâî**dir (seçmeli).

Kıyasın iki öncülünde de tekrarlanana **orta terim**, sonucun konusuna **küçük terim**, yüklemine ise **büyük terim** adı verilir. Küçük terimin yer aldığı önermeye **küçük öncül** (suğrâ), büyük terimin bulunduğu önermeye **büyük öncül** (kübrâ), küçük ve büyük öncülден oluşan bütüne ise **şekil** (figür) denilir.

و الأشكال أربعة ؛ لأن الحد الأوسط إن كان محمولاً في الصغرى و موضوعاً في الكبرى فهو الشكل الأول. وإن كان بالعكس فهو الشكل الرابع. وإن^(١) كان موضوعاً فيهما فهو الشكل^(٢) الثالث. وإن كان^(٣) محمولاً فيهما فهو الشكل الثاني.

فهذه هي^(٤) الأشكال الأربعة المذكورة | | في المنطق. ١٦٩ ب و

و^(٥) الشكل الرابع منها بعيد عن الطبع جداً^(٦). والذي له^(٧) عقل سليم وطبع مستقيم^(٧) لا يحتاج إلى ردّ الثاني إلى^(٨) الأول. وإنما ينتج الثاني عند اختلاف مقدمتيه بالسلب والإيجاب^(٩). والشكل الأول هو الذي جعل معيار العلوم. فنورده ههنا ليُجعل دستوراً وليستنتج^(١٠) منه المطلوب^(١١). وشرط إنتاجه إيجاب الصغرى وكلية الكبرى^(١١). وضروبه^(١٢) المنتجة أربعة:

الضرب الأول^(١٣):

كل جسم مؤلف.

وكل مؤلف محدث.

فكل جسم محدث.

(١) إن : # ي	(٨) [إلى] ج
(٢) [الشكل] ي	(٩) بالسلب و الإيجاب: < > ج
(٣) و إن كان: أو [و	(١٠) ويُنتج [منه] و: يستنتج منه [ي
(٤) [هي] ج: # و	(١١=١١) [] ج و
(٥) [و] ج	(١٢) فضروبه [ج: والضروب] و
(٦) [جداً] و: # ي	(١٣) + [نحو] ج ي
(٧=٧) < > و	

«Kıyas» şekilleri dörttür: *Orta terim* küçük öncülde *yüklem*, büyük öncülde *konu* olursa **birinci şekil**, tersi olursa **dördüncü şekil**; her ikisinde de *konu* olursa **üçüncü şekil**, her ikisinde *yüklem* olursa **dördüncü şekildir**. Mantıkta anlatılan dört şekil işte bunlardır.

Bunlardan **dördüncü şekil** insanın yapısına gerçekten aykırıdır. Her ne kadar **ikinci şekil** ancak öncülleri olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı olduğunda sonuç verse de, selim akla ve dosdoğru tabiata sahip olanların ikinciye birinciye döndürmesi gerekmez. **Birinci şekle** gelince, o *bilginin ölçütü* olarak kabul edilmiştir. Biz burada, bilginin ölçütü kılındığı ve ondan sonuç alındığı için birinci şekli anlatacağız. Onun sonuç vermesinin şartı, *küçük öncülün olumlu, büyük öncülün ise tümel* olmasıdır. Birinci şeklin sonuç veren **kalıpları** (durûb) dörttür:

Birinci kalıp:

Her cisim birleşiktir.

Her birleşik yaratılmıştır.

O halde her cisim yaratılmıştır.

الضرب^(١) الثاني:
 كلَّ جسم مؤلَّف.
 ولا شيء من المؤلف بقديم.
 (٢) فلا شيء من الجسم بقديم^(٢).

الضرب^(١) الثالث:
 بعض الجسم مؤلَّف.
 وكلَّ مؤلَّف حادثٌ.
 فبعض الجسم حادثٌ. | | ٤ ب ي

الضرب^(١) الرابع:
 بعض الجسم مؤلَّف.
 ولا شيء من المؤلف بقديم.
 فبعض الجسم ليس بقديم.

<القياس الاقترائ>
 والقياس الاقترائي إما مركَّب^(٣) من حَمَلَتَيْنِ كما مرَّ ، وإما من
 متَّصَلَتَيْنِ كقولنا:

إن كانت الشمس طالعةً فالنهار موجودٌ.
 وإن كان^(٤) النهار موجوداً فالأرض مضيئة. | | يُنتج
 إن كانت الشمس طالعةً فالأرض مضيئة.

(١) [الضرب] و: [و] ج (٣) [مركَّب] ج: ان يتركب] و
 (٢=٢) # و: فكل جسم ليس بقديم] و (٤) و كلما كان] ج ي

İkinci kalıp:

Her cisim birleşiktir.

Hiçbir birleşik öncesiz değildir.

O halde hiçbir cisim öncesiz değildir.

Üçüncü kalıp:

Birkısım cisim birleşiktir.

Her birleşik yaratılmıştır.

O halde birkısım cisim yaratılmıştır.

Dördüncü kalıp:

Birkısım cisim birleşiktir.

Hiçbir birleşik öncesiz değildir.

O halde birkısım cisim öncesiz değildir.

< Bağlantılı/İktirânî Kıyas: >

Bağlantılı kıyas ya -yukarda geçtiği gibi- **iki yüklemlili** veya **iki bitişik** <önerme>den oluşur:

Eğer Güneş doğarsa gündüz olur.

Gündüz olunca yeryüzü aydınlanır.

Eğer Güneş doğarsa yeryüzü aydınlanır.

و إما من منفصلتين كقولنا:

كل عدد^(١) إما زوج أو فرد
وكل زوج فهو إما زوج الزوج أو زوج الفرد. يُنتج:
كل عدد^(١) إما فرد أو زوج الزوج أو زوج الفرد. ||

و إما من حمليّة ومتّصلة كقولنا:

١٧. ء و

كلما كان هذا الشيء^(٢) إنساناً فهو حيوان^(٣).
وكل حيوان^(٣) جسم^(٤). يُنتج^(٥):
كلما كان هذا إنساناً فهو جسم^(٤).

و إما من حمليّة ومنفصلة كقولنا:

كل عدد^(٦) إما زوج وإما^(٧) فرد.
وكل زوج^(١) منقسم بمساويين^(٨). يُنتج:
كل عدد^(٩) إما فرد وإما منقسم بمساويين^(٨).

و إما من متّصلة ومنفصلة كقولنا:

كلما كان هذا الشيء^(١٠) إنساناً فهو حيوان.
وكل حيوان فهو إما أبيض أو أسود. يُنتج:
كلما كان هذا الشيء^(١٠) إنساناً فهو إما أبيض أو أسود.

- (١) + فهو [ج (٧) وإما : او] ي
(٢) [الشيء] ج (٨-٨) ينتج كل عددا ما فرد او منقسم بمساويين [# ي
(٣) جسم [و (٩) + فهو] ج ي
(٤) متحيز [و (١٠) [الشيء] ج ي
(٥) ينتج: +ينتج كلما كان هذا انسانا فهو حيوان وكل حيوان جسم [ي
(٦) + فهو [ج ي

Veya **iki ayrıktan** oluşur:

Her sayı ya çift ya tektir.

Her çift ya çiftin çifti, ya tekin çiftidir.

Her sayı ya tektir, ya çiftin çifti veya tekin çiftidir.

Ya da **bir yüklemlî ile bir bitişikten** oluşur:

Bu şey insan ise o canlıdır.

Her canlı cisimdir.

Bu şey insan olduğuna göre o cisimdir.

Yahut **bir yüklemlî ile bir ayrıktan** oluşur:

Her sayı ya çifttir ya tektir.

Her çift sayı iki eşit parçaya bölünür.

Her sayı ya tektir ya da iki eşit parçaya bölünür.

Yahut da **bir bitişik ve bir ayrıktan** oluşur:

Bu şey insan ise o canlıdır.

Her canlı ya beyazdır ya siyahtır.

Bu şey insan ise o ya beyazdır ya siyahtır.

<القياس الاستثنائي>

وَأما القياس الاستثنائي فالشرطية الموضوعية فيه إن كانت
متصلة^(١) فاستثناء عين المقدم | | يُنتجُ عَيْنَ التالى، كقولنا:

إن كان^(٢) هذا إنساناً فهو حيوانٌ.

لكنّه إنسانٌ فهو حيوانٌ.

واستثناء نقيض التالى يُنتجُ نقيضَ المقدم ، كقولنا:

إن كان هذا إنساناً فهو حيوانٌ.

لكنه ليس بحيوان فلا يكون إنساناً.

وإن كانت منفصلةً حقيقية^(٣) فاستثناء عَيْنَ أحد الجزئين يُنتجُ نقيض
الآخر^(٤) ، كقولنا:

هذا العدد إما أن يكون^(٥) زوجاً أو فرداً.

لكنّه فردٌ فهو ليس بزوجة.

واستثناء نقيض أحدهما يُنتجُ عَيْنَ الآخر^(٦).

(١) متصلة: + موجبة لزومية [ي هذا... يكون: اما ان يكون هذا العدد] و (ي)

(٢) كان: # و (٦) عين الآخر: # ي: التالى [ي]

(٣) [حقيقية] و (ي)

(٤) الآخر: # ي : التالى [ي]

(٥-٦) واستثناء نقيض احدهما ينتج عين الآخر كقولنا هذا العدد اما ان يكون زوجا او

فردا لكنه ليس بزوجة ينتج انه فرد و لكنه ليس بفرد ينتج انه زوج [ج

<Seçmeli/İstisnâî Kıyas:>

Seçmeli kıyasa gelince, onda yeralan şartlı <önerme> **bitişik** olursa **mukaddemin** (önbileşen) seçilmesi, sonuçta **tâlînin kendisini** (ardbileşen) verir:

Eğer bu insan ise o canlıdır.

Fakat o insandır; şu halde o canlıdır.

Tâlînin çelişğinin seçilmesi sonuç olarak **mukaddemin çelişğini** verir:

Eğer bu insan ise o canlıdır.

Fakat o canlı değildir; şu halde o insan değildir.

Gerçek ayrık olması durumunda iki şıktan **birinin kendisinin** seçilmesi, sonuç olarak **diğərinin çelişğini** verir, meselâ:

Bu sayı ya çift ya da tektir.

Fakat o tektir; şu halde o çift değildir.

İki şıktan **birinin çelişğinin** seçilmesi sonuçta **diğərinin kendisi-**

||

البرهان^(١)

٨٣ ج

وهو قياسٌ مؤلّفٌ من مقدّماتٍ يقينيّةٍ لأنتاج اليقين. || و

اليقينيّات ست^(٢) أقسام:

١٧. ب و

أولّيات ، كقولنا:

((الواحد نصفُ الاثنين.)) و ((الكلّ أعظم من الجزء.))

ومشاهدات، ^(٣) كقولنا:

الشمسُ مشرقة والنار محرقة.

ومجرّبات^(٣) ، كقولنا:

السقمونيا مسهل^(٤) الصفراء^(٥).

وحدسيّات، كقولنا:

نور القمر مستفادٌ من الشمس.

ومتواترات، كقولنا:

محمد عليه السلام ادّعى النبوة وأظهر المعجزة على يده^(٦).

وقضايا قياساتها معها ، كقولنا:

الأربعة زوج بسبب وسطٍ حاضرٍ في الدهن وهو ((الانقسام

بمتساويين)).

(٤) شرب السقمونيا يسهل... [و

(١) [البرهان] ج

(٥) الصفراء: # ي

(٢) [ست] و: ستة] ج

(٦) يديه] و

(٣=٣) # و

İSPAT

İspat, kesin sonuç elde etmek için kesinlik taşıyan öncüllerden oluşturulan bir kıyastır (akıl yürütme, çıkarım). Kesinlik taşıyan öncüller ise altı kısımdır:

Evveliyât (önsel[bilgi]ler, aksiyomlar):

Bir, ikinin yarısıdır.

Bütün, parçadan daha büyüktür.

Müşâhedât (gözlemler):

Güneş aydınlatıcıdır.

Ateş yakıcıdır.

Mücerrebât (deneyimler):

Sakmunya safrayı gidericidir.

Hadsiyât (sezgiler):

Ayın ışığı, Güneşten alınmadır.

Mütevâtirât (doğru haberler):

Muhammed (a.s) peygamberlik davasında bulundu ve mûcize gösterdi.

Kıyası kendinde önermeler:

Zihinde mevcut olan “iki eşit parçaya bölünme” ilişkisi gereğince “dört çifttir” dememiz gibi.

والجدل^(١)

وهو (٢) قياس مؤلف من مقدمات مشهورة.

والخطابة^(١)

وهي (٢) قياس مؤلف من مقدمات مقبولة عن (٣) شخص | | ه ب ي معتقد فيه أو مظنونة (٤).

والشعر

وهو (٢) قياس (٥) مؤلف من مقدمات تنبسط منها النفس أو تنقبض.

والمغالطة

وهي (٢) قياس مؤلف من مقدمات (٦) شبيهة بالحق أو بالمشهورة (٧) أو من مقدمات وهمية كاذبة (٨).
والعمدة هو البرهان لاغير (٩).
وليكن هذا آخر الرسالة (١٠).

(١) [] ج	(٦) + كاذبة [] ج
(٢) [] و	(٧) بالمشهور [] قياس مؤلف [] ي
(٣) [] و	(٨) [] كاذبة [] ج
(٤) [] أو مظنونة [] ج	(٩) [] لاغير [] ج ي
(٥) [] ي	(١٠) [] ج

CEDEL (DİYALEKTİK)

Bu, yaygın olarak bilinen öncüllerden oluşan kıyastır.

HATÂBE (RETORİK)

Bu, kendisine güvenilen bir kişiden alınıp kabullenilmiş yahut tahmine dayalı öncüllerden oluşan kıyastır.

ŞİİR (POETİK)

Ruhun rahatlamasına veya sıkılmasına yol açan öncüllerden oluşan kıyastır.

MUĞÂLATA (SOFİSTİK)

Bu, kesin doğru/gerçek olana veya yaygın olarak bilinene benzer öncüllerden yahut önyargıya/kuruntuya dayalı yalan/yanlış öncüllerden oluşturulan kıyastır.

Oysa (mantıkta) güvenilir olan sadece burhandır.

Bu husus risâlenin sonu olsun.

Tıpkıbasım

(Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin, nr. 3265)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 هذه اشارة على توفيقه و انت الموفق بها و تعلل
 على تحيز و عترة و كبر و من رسالته في المطلق لولا
 فيها ما يجب من صفات لمن يتولى شيئا من العلوم
 مستعينا بالله تعالى انه مفيض الهدى و الهدى و الهدى
 القلبي الذي بالوضع يرى على ما وضع له بالمطابقة
 و يرى على حرة بالنقص ان كان له جو و على ما يراه
 في العلمين بالانزاع كانه شأن فانه يرى على الجواهر التي
 بالمطابقة و على احدها بالنقص و على قابل العلم و صفته
 اكثر به بالانزاع ثم القلبي اما مفسر وهو الذي
 يرى على مت و دلالة كانه شأن و اما مركب وهو الذي
 لا يكون كذلك كراي المجاز في المعبر و اما كلي وهو الذي
 لا يمتنع من تصور مفهوم من وقوع الشك كانه شأن
 و اما جزئي وهو الذي يمتنع من تصور مفهوم من وقوع
 الشك كانه شأن و الكلي اما ذاته وهو الذي يدخل في مقيده
 كونه شأن كالجوهر في ذاته الى شأن و الوحدان و اما جزئي
 وهو الذي يمتنع كانه شأن كانه شأن الى شأن و الدلالة

الهدى

اما بقول في جواب ما هو بحسب الشكك المحقق كما هو
 بانته الى ان الانسان والوحش وهو الجنس ويرسم بان
 كل منقول على كثير من مختلفين بالحق في جواب ما هو
 واما بقول في جواب ما هو بحسب الشكك والمحسوسية مع
 كما ان بانته الى زيد وعمر وهو النوع ويرسم بان
 كل منقول على كثير من مختلفين بالعدد وكون الحقيقة
 جواب ما هو واما بقول في جواب ما هو بل مقولة
 جواب ما هو شي من احوال ذاته وهو الذي يميز الشيء عما
 يشترك في الجنس كالناطق بالنبذة الى ان الانسان وهو
 الفصل ويرسم بان كل يقال على الشيء في جواب ما هو
 شيء هو ذاته واما العرفي فاما ان يشك في الكار من الك
 وهو العرفي القادح اوله يشك وهو العرفي العارف وكل
 واحد منهما اما ان يشك في حقيقة واحدة وهو الخاصة
 كالخاصة بالقوة والعقل للانسان ويرسم بانها الحقيقة
 يقال على ما تحت حقيقة واحدة فتقول في حقيقتها واما
 ان يعم خصائص نوع واحد وهو العرفي العام كما يشك
 بالحق والعقل للانسان وفيه من كبريات ويرسم بانها

بسم الله الرحمن الرحيم

كل جال على ما تحت خطه في مختلف قول في حق الفاعل
 احدى قول والى على ما فيه الفاعل وهو الذي يتركه عرض
 التي وفصل القومين كالجولن الا طلق بالنسبة الى
 وهو الحق انهم والحق ان نفس وهو الذي يتركه عرض
 بعيد وفصل قريب كالجولن طلق بالنسبة الى
 والرسم انهم وهو الذي يتركه عرض للنسبة الى
 الفاعل كالجولن الفاعل في قوله تعالى في قوله
 ان نفس وهو الذي يتركه عرض من العروبة في قوله
 حقيقة واحدة كنون في قوله تعالى ان نفس على
 قديم عروبة في قوله تعالى ان النفس مستقيمة العامة
 في قوله تعالى النفس في قوله تعالى في قوله تعالى
 في قوله تعالى في قوله تعالى او كاذب ومن اما عملية
 كنون زيد كاذب واما شرطية منفصلة كنون ان
 كانت الشمس طالعة فالتالي موجود واما شرطية منفصلة
 كنون العدة بالذوق او فخر والحواء في قوله تعالى
 يسنى موصوعا واكت يسنى موصوعا والحواء في قوله تعالى
 يسنى موصوعا واكت يسنى موصوعا والنفوس موصوعا كنون

الغريب

بکاتب م

زید کاتب واما سألته كقولنا زید ليس بكاتب كقولنا
واحدة منها اما مخصوصة كما ذكرنا واما كلية مسوقة كقولنا
كقولنا انسان كاتب ولا يخفى من ان كان انسانا واما جرت
مسوقة كقولنا بعض من كان كاتبا وبعض من كان
ليس بكاتب واما كقولنا يكون كذلك ونحو مهملة
والمتصلة اما لزوم كقولنا ان كانت الشمس طالعة
ما لا يرد موصوفين واما انما فيه كقولنا ان كان انسانا
تاطلقا فاطلاقا تاليفيا والمتصلة اما حقت كقولنا
العدو انما يزوج او يفرق وحي ما انت اجمع والمخلوق معا
واما ما انت اجمع فقد كقولنا ما انت اجمع اما شجرا او حجة
واما ما انت المخلوق فقد كقولنا زيدا ما لم يكن في الجو
واما ان لا يفرق وقد يكون المتصلة فانت افرق
كقولنا العدو لما زيدا وناقص اومر والسبب ان
هو اخص من نفسيشير ما له بجهاب والسبب ان
لزاما لم يكن احد منهما صلاوة وكما ترى كاذبة كقولنا
زيد كاتب زید ليس بكاتب ولو تحقق ذلك لم بعد
انما قبحا في الموضوع والمحل والزمان والمكان وكما ترى

١٦٩

اذ اصدق له شيء من شأنه يصدق لا شيء من شأنه
 باسنان والثالثة بمرئته في عكس لما لزوما لانه يصدق
 بعض الحيوان ليس باسنان ولا يصدق عكس وهو
 قولنا بعض من شأنه ليس بحيوان ^{الحيوان} وهو
 قول مولف من احوال حتى قلت لزم هنا لذا انما قول
 آخر وهو اما افتر انه يكون كل جسم مركب وكل مركب
 محدث فكل جسم محدث واما استثنائي يكون ان
 كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لكن النهار ليس
 بموجود فالشمس ليست بطالعة والمكرر سبب مقتضى
 العياني يسمى حدا اوسط وموضوع المطلوب يسمى
 حدا اصغر ومحموله يسمى حدا اكبر والمقدمة التي فيها
 تسمى الصغرى والتي فيها تسمى الكبرى ويسمى الثالث
 من الصغرى والكبرى تسمى شكك وكذا شكل اربعة
 له في الحد كذا وسطا ان كان محمولا في الصغرى موضوعا
 في الكبرى فهو الشكل كذا وان كان بالعكس فهو الشكل
 الرابع وان كان موضوعا فيهما فهو الشكل الخامس
 او محمولا فيهما فهو الشكل السادس

٥٥

في المطلق والشكل الرابع منها بعيد الطبع والذي له
 طبع مستقيم وعقل سليم له يحتاج الى رد كما الى القول
 وانما يتبع كما عند اخلاصه ومقدمته بالثلاث كما يجاب
 والشكل الاول هو الذي جعل اختيار العلوم فودعه
 منها بجعلها مستورا ويتبع المطلوب والقروب
 للنتيجة الاربعة الغريب كقول كل جسم موافق
 موافق تحدث لكل جسم تحدث ككل جسم موافق
 ولا شيء من موافق بتقديم وكل جسم ليس بتقديم
 بعض الجسم موافق وكل موافق حادث لبعض الجسم
 حادث الرابع بعض الجسم موافق ولا شيء من موافق
 بتقديم فبعض الجسم ليس بتقديم والقياس كما قرأ في آياتنا
 ان يترك من حجتين كما مر واما من متصلتين كقولنا
 ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وان كان النهار
 موجودا فالارض مضيئة يتبع لمركان الشمس طالعة
 فالارض مضيئة واما من متصلتين كقولنا كل عدد
 اثنان زوج او فرد وكل زوج فهو اثنان زوج الزوج او فرد
 الزوج يتبع كل عدد فهو اثنان زوج الزوج او فرد الفرد

هذا من
 مقدم

اثنان

وأما من جهة ومنفصلة كقولنا كلما كان هذا الشيء إنسانا
 فهو جسم وكل جسم متحيز بنوع كلما كان هذا الشيء إنسانا فهو
 متحيز وأما من جهة ومنفصلة كقولنا كلما ازداد
 زوج أو فرد وكل زوج فهو منقسم بنسأ وبين بنوع
 إما فرد أو منقسم بنسأ وبين وأما من جهة ومنفصلة
 كقولنا كلما كان هذا الشيء إنسانا فهو حيوان وكل حيوان
 فهو إما بعض أو أسود بنوع كلما كان هذا الشيء إنسانا فهو
 إما بعض أو أسود وأما العكس كما استثنى في ثلثه
 للموضوعات أن كانت منفصلة فاستثنى من المنفصلة
 بنوع غير الثاني كقولنا أن هذا الإنسان فهو حيوان كنه
 إنسان فهو حيوان واستثنى بعض الثاني بنوع يقضي
 المقدم كقولنا أن كان هذا الإنسان فهو حيوان كنه ليس
 بحيوان فلا يكون إنسانا وإن كانت منفصلة فاستثنى
 حين أحد الجزئين بنوع يقضي كما هو كقولنا إما أن يكون
 هذا العدد زوجا أو فردا كنه فرد فهو ليس برزوج
 واستثنى بعض أحدهما بنوع حين كنه الأكبر جان
 وهو ليس موافق لمقررات يقينية لا نتائج اليقينية

كان م

Kaynakça

- Atademir, H. Ragıp, "Porphyrios ve Ehberi'nin İisagoci'leri", *DTCFD*, VI/5, Ankara, 1948, s. 461-468;
- Aygen, M. Sadettin, *Büyük Filozof Esirüddin Ebheri*, Afyon, 1985.
- el-Bağdâdi, İsmâil Paşa, *Hediiyetül-ârifin*, İstanbul 1955.
- Ben Cheneb, M., "İsâgûci", *İslam Ansiklopedisi* V-2, İstanbul 1988.
- Bingöl, Abdulkuddüs, *Porphyrios ve İisagojisi Üzerine*, Erzurum, 1988.
- _____, "Ebheri, Esirüddin", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Brockelmann, C., *GAL: Geschichte der Arabischen Litteratur I-II*, Leiden, 1943-1949.
- _____, *GAL, Suppl.: Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement band I-III*, Leiden 1937-1939.
- _____, "Ebheri", *İslam Ansiklopedisi* IV, İstanbul 1988.
- Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri I-III*, İstanbul 1333.
- Calverley, Edwin E., "Al-Abhari's İisâghûji fil-mantiq", *The Macdonald Presentation Volume*, London, 1933.
- Danişpejuh, Muhammed Tâkî, "Dü risâle der mantık", *Mecelle-i Danişkede-i Adebiiyyât u 'Ulum-i insânî*, Tahran, 1349.
- Ebheri, Esirüddin, *Keşfu'l-hakâik fi tahriri'd-dekâik* (th. H. Sarıoğlu), İstanbul 2001.
- _____, *Tenzilu'l-efkâr fi ta'dili'l-esrâr*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 2238.
- _____, *Beyânu'l-esrâr*, Köprülü Ktp. nr. 1618 (2a-43b).
- _____, *İisâgûci* (terc. R. P. Gür), İstanbul, 1987.
- Ebu'l-Ferec İbnu't-Tayyib, *Tefsîru Kitâbi İisâgûci li Firfûryûs* (nşr. K. Gyekye), Beyrut, 1986.
- Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* (çev. A. Ateş), İstanbul, 1986.
- _____, *et-Tavti'e* (th. Refik el-Acem) Beyrut, 1985; *Fârâbî-Mantık Risâleleri* içinde (çev. H. Sarıoğlu), İstanbul 2001, s. 3-16.
- _____, *el-Fusûlü'l-hamse* (th. Refik el-Acem) Beyrut, 1985; *Fârâbî-Mantık Risâleleri* içinde (çev. H. Sarıoğlu), İstanbul 2001, s. 17-39.
- _____, *İisâgûci* (th. Refik el-Acem) Beyrut, 1985 *Fârâbî-Mantık Risâleleri* içinde (çev. H. Sarıoğlu), İstanbul 2001, s. 41-68.
- _____, *Kitâbu'l-Elfâzi'l-müsta'mele fi'l-mantık* (th. M. Mehdi) Beyrut, 1968.
- _____, *Kitâbu Tahsilü's-sâade* (th. C. Âl-i Yâsin), Beyrut, 1992.

- _____, *et-Tenbîh 'alâ sebîlî's-sa'âde* (th. C. Âl-i Yâsîn), Beyrut, 1992.
- _____, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular* (çev. M. Kaya), *Felsefe Arkivi* XXVI, İstanbul, 1987.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-a'yân.: Vefeyâtu'l-a'yân ve ebnâi'zzamân I-VIII* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut, 1978.
- İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ' bi ahbâri'l-hukemâ*, Mısır, 1326.
- İbn Sînâ, *eş-Şifâ [el-Mantık I-IV]* (th. Ganawâtî-M. el-Hudayrî - A. F. el-Ehvânî).
- _____, *Uyûnu'l-hikme* (th. A. Bedevi), Beyrut, 1980.
- _____, *Kitâbu'n-Necât* (th. A. Umeyre), Beyrut, 1992.
- _____, *Kasîdetu'l-müzdevice fi'l-mantık*, Kahire, 1910.
- İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire, ts.
- İhvân-ı Sâfâ, *Resâilu İhvânî's-Safâ I-IV* (nşr. Betrus il-Bustanî), Beyrut, 1957.
- İzgi, Cevat, "Ehberi, Eminüddin" *DİA* X, İstanbul, 1994.
- Kadı Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtu'l-Umem*, Kahire, ts.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, İstanbul, 1971.
- Kaya, Mahmut, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul, 1983.
- _____, "Fârâbî", *DİA* XII, İstanbul, 1995.
- Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı I-II*, İstanbul, 1969-70.
- Medkûr, İ., "Mukaddimetu'l-Medhal", *eş-Şifâ [el-Mantık]*, I/44-77).
- Molla Fenârî, *Fevâidu'l-Fenâriyye*, İstanbul, 1287.
- Nametak, F. - Trako, S., *Catalogue of Arabic, Persian, Turkish and Bosnian Manuscripts*, Zürih, 1997.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara, 1978.
- Porphyrîos, *İsâğûcî*, (trc. Ebû Osman ed-Dımaşkı, th. A. F. el-Ehvânî), Kahire, 1952.
- _____, *İsagoci* (çev. H. R. Atademir) Konya, 1948.
- _____, *Isagoge* (çev. B. Çotuksöken), İstanbul, 1986.
- Rescher, Nicholas, *Tatavvuru'l-mantiki'l-'Arabî*. (trc. Muhammed Mehrân), Kahire, 1985.
- Sarton, G., *Introduction to the History of Science*, New York, 1975.
- Serkis, Y. İ., *Mu'cemu'l-matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe I-II*, Kahire, 1928.
- Şeşen, Ramazan, *Nevâdiru'l-mahtûtâtî'l-'Arabiyye ft mektebâti Türkiyyâ*, Beyrut, 1975.
- Taşköprizâde, Ahmed ibn Mustafa, *Şakâkiku'n-Nu'mâniye f'i ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye* (th. A. S. Furat), İstanbul, 1985.
- _____, *Miftahus-sa'âde ve misbâhu's-siyâde ft mevzûâtî'l-ulûm I-II* (th. K. Kâmil Bekrî - A. Ebu'n-nûr), Kahire, 1968.
- et-Tûsî, Nasîreddin, *Ta'dilu'l-mi'yar ft nakdi Tenzili'l-efkâr* [mantık kısmı] (*Mantık ve Mebâhisul-elfâz içinde nşr. M. Muhakkik - T. Izutsu*), Tahran, 1974.
- Ural, Şafak, *Temel Mantık*, İstanbul, 1985.
- Ülken, H. Z., *Mantık Tarihi*, İstanbul, 1942.

Karma Dizin

- Abdullah ibnü'l-Mukaffa' 19, 26
Abdullâtif el-Acemî 45
Abdurrahman ibn Seydî Muhammed el-Ahdarî 45
Açıklayıcı söz 46, 51, 53, 71
ağaç 38, 75
ahlâk 30, 40
ahlâk felsefesi 30
Ahmed ibn Tayyib es-Serahsî 26
akıl 36
akli 35, 52
aksiyomlar 91
âlet 40
altı lafız 36, 37, 52
amelî felsefe 40
Amr 31, 34, 38, 47, 67
Anadolu 7
Analitika 35
Analitikler 23, 35, 36
anlam 31, 32, 34, 37, 52, 53
anlamlı lafızlar (el-elfâzu'd-dâle ale'l-me'âni) 36
Arapça 19, 20, 23, 26, 41
araz (ilinek) 25, 32, 35, 36, 37, 38, 47, 52, 53, 69
arazî (ilineksel) 47, 52, 67
araz-ı âmm (genel ilinek) 69
araz-ı lâzım (gerekli araz) 47
araz-ı mufârik (ayrılabilir araz) 47
arabileşen (tâli) 48, 73, 89
Aristo 19, 23, 25, 26, 35, 46, 54, 106
astronomi 7
at 47, 67
Athanasios 26
Atıf Efendi Ktp 44
ay-altı âlem 36
ayn 37, 53
ayrık (mufârik) 25, 49, 75, 87, 89
ayrık şartlı 49, 51, 73
ayrık şartlı önermeler 51
ayrılabilir araz 47, 69
ayrım (fasl) 52, 53
Bağdâdî, İsmâil Paşa 45, 105
Bağdat 7
Basra 35
Batı 26, 44, 54
Batı ortaçağı 54
beden-ruh ilişkisi 37
beş külli 37, 46, 67
beş lafız 25, 37
beş tümel 26, 30, 33, 51, 52, 53
Beyazıt Devlet Ktp 59
bilen (allâme) 37
bilen (özne) 37
bilgi 7, 37, 40, 51, 53, 83
bilginin doğruluğu 40
bilinenin (nesne) 37
Birinci Analitikler 23
Birinci kalıp 83
birinci şekil 83
Birleşik Kıyaslar (el-kıyâsu'l-mürekkeb 51
bir yüklemli 49, 87
bitişik 87, 89
bitişik şartlı 49, 51, 71, 73
Boetius 26
boşaçıkarma 75
bölümleme (el-kısme) 25
buğday 38
burhan 35, 46, 93
Bursalı M. T., 45
bürr 38
bütün 75, 81, 91
büyük öncül (kübrâ) 49, 81, 83
büyük terim 49, 81
canlı 77, 79
canlılar 36, 47, 69
cedel (diyalektik) 46, 50, 93
cevher 38, 53
cins 25, 32, 34, 36, 37, 47, 51, 53, 67, 69
cisimli 25
cisimsiz 25
cüz'î (tekil) 37, 65
çelişki (et-tenâkuz) 48, 51, 53, 77
Çelişkili (tenâkuz) 51, 53
Davud Karsî 45

- delâlet 32, 36, 46, 51
 deneyimler (mücerrebât) 48
 dış dünya 25, 37, 40, 41, 52
 dış konuşma (en-nutku'l-hâricî) 40
 dil 23, 36, 38, 40, 54
 dil mantığı 36, 52
 Dil Mantığı (İlmu'l-Mantiki'l-luğavî) 36
 dinî 19, 35
 dinî ilimler 21, 35
 dinin tanıklığı (eş-şehâdetu'd-diniyye) 40
 Dirâyetü'l-Eflâk 7
 disiplin 23, 41
 Diyalektik (el-cedel) 34, 51, 53
 doğru 40, 48, 75, 77, 79, 81
 doğru haberler (mütevâtirât) 50
 Döndürme (el-aks) 48, 51, 79, 83
 dördüncü kalıp 49, 85
 dördüncü şekil 83
 duyulur (mahsûsât) 25
 Dü risâle der mantık 105
 Dürr-i Nâci Haşiyeleri 46
 düşünce 19, 23, 26, 36, 38, 40, 54
 düşünen canlı 31, 32, 34, 65, 71
 düşünme 36
 Ebherî 7, 19, 21, 24, 26, 27, 43, 44, 45, 46, 52, 54, 57, 63, 105
 Ebu'l-Ferec ibnû't-Tayyib 26, 105
 Eflâtun 26, 54
 eğitim 19, 24, 26, 45
 Ehberî 43, 45, 46, 105, 106
 Eisagoge 19, 23, 25, 54
 Eksik tanım (hadd-i nâkıs) 51, 53, 71
 Eksik tanıtm (resm-i nâkıs) 51, 53, 71
 el-burhân 39, 40, 51
 el-Cedel 39
 el-Elfâzu'l-musta'mele fi'l-mantık 23, 29
 el-Fihrist 26, 106
 el-Fusûlü'l-hamse 30, 105
 el-Hatâbe 39
 el-'ibâre 39, 40
 el-İşârât ve't-tenbîhât 39
 el-Kıyâs 39
 el-Makûlât 39
 el-Mantık inde'l-Fârâbî 30
 el-Medhal 26, 39, 40, 54
 epistemoloji 54
 Erbil 7
 erdem 36
 er-Râzî, Ebu Bekr Muhammed ibn Zekerıyyâ 26
 er-Risâletü'l-Bâhire fi Makâletiz-Zâhire 7, 44
 er-Risâletü'l-Esirıyye fi'l-mantık 44
 er-Risâletü'z-Zâhire 7, 44
 Esirüddin Ebherî 19, 24, 63, 105
 es-Safsata 39
 es-Sullemu'l-münevrak 45
 eşit (müsâvî) 32, 49, 50, 87, 91
 eş-Şifâ 26, 39, 40, 46, 52, 54, 104
 et-Tavtî'e 29, 105
 et-Tehzîb fi'l-mantık 7, 44
 et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'ade 30, 106
 Evvelıyyât (aksiyomlar) 91
 ev yönetimi (tedbîrû'l-men zil) 40
 ezel 41
 fa'âl akıl 37, 41
 Fârâbî 19, 23, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 54, 105, 106
 fasıl (fasl, ayırım) 25, 32, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 47, 69
 Fasl fi ecnâsi'l-ulum 35
 feleki-küllî nefis 37
 felsefe 7, 23, 29, 30, 35, 40, 41, 43, 105
 felsefî 35, 36
 felsefî ilimler 35
 felsefî mantık 36, 52
 ferdi varlıklar 54
 Fevâidu'l-Fenâriyye 46, 106
 fiil 48, 75
 fiil hali 37, 69
 fikrî 36, 37
 fikrî mantık 37
 Fikrî Nutk 36
 filozof 7, 19, 25, 29, 32, 35, 36, 39, 40, 41, 43, 46, 54, 63, 105
 fi't-tabî'i ve'l-aklı ve'l-mantıkı 41
 fizik 39
 Gazzâlî 19
 geometri 7
 gerçeğin bilgisi 40
 gerçek kesintili 48, 49, 89
 gerekli araz 69
 gereklilik/ayrılmazlık (telâzüm) 51, 52, 73
 gereklilik bildiren (lüzûmiyye) 48
 gereklilik (bi'l-iltizâm) 47, 65
 gerekli özellik 47
 gözlemler (müşâhedât) 50
 gramer 40
 güç 48, 75
 güç halinde 37, 69
 gülen canlı 71
 Güvene bağlı olarak kabulleni len (makbulât) 50

- hadd 32, 49, 51, 53, 67, 71
hadd-i aşgar 49
hadd-i ekber 49
hadd-i evsat 49
hadd-i nâkıs (eksik tanıım) 47
hadd-i tâm (tam tanıım) 47
Hadiyyât (sezgiler) 91
Hakîm Şâh Muhammed ibn Mubârek el-Kazvînî 45
hassa (özellik) 25, 32, 34, 36, 37
haşiye 44, 45, 46
Haşiye alâ Şerh li Husam Kâtî 46
hatâbe (retorik) 34, 46, 50, 93
Hayreddîn el-Bitlisî 45
Hayreddîn Hıdır ibn Ömer e1-Atûfî 45
Hediyyetül-ârifin 45, 105
Hellenistik 23
hınta 38
Hidâyetü'l-Hikme 7, 19, 43, 44
hristiyan 54
Husam Kâtî (Hüsameddîn el-Kâtî) 45, 46
Hz. Muhammed 50, 63
İbas 26
İbn Hallikan 7, 106
İbn Sinâ 15, 19, 26, 27, 39, 40, 41, 46, 52, 54, 106
İbnü'l-Hammâr 26
İbnü'l-Kıftî 106
iç konuşma (en-nutku'd-dâhili) 40
içlem (bi't-tazammun) 47, 51, 52, 65
iç tercih (er-reviyyetu'l-bâtî-ne) 40
idealist-işrâkî eğilim 41
idrâk 36
ihbâr 31
İhbârü'l-ulemâ' bi ahbârî'l-hu-kemâ 106
İhvân(-ı Safâ) 15, 19, 26, 27, 35, 36, 37, 38, 52, 54, 106
ikinci analitikler 23, 36
İkinci kalıp 51, 87
ikinci şekil 83
iki yüklemli 30, 49, 85
iktirânî (bağlantılı) 49, 51, 53, 81
İktirânî Kıyas 85
ilham 36
İlim(ler) 7, 19, 23, 30, 34, 35
ilimler ansiklopedisi 35, 54
İlimlerin Sayımı 30, 37, 105
İlinek 52
İngilizce 29, 30, 44
insan 31, 47, 48
insan akli 41
insan bedeni 36
insan gözü 37
insanın zihinsel yetkinliği 40
İnsan(lar) 30, 32, 34, 36, 37, 38, 41, 47, 48, 49, 52, 64, 67, 69, 71, 73, 77, 79, 87, 89
insan nefsi 36, 37
insan zihni 36
İran 7
İsâgûcî (Isagoge) 7, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 51, 52, 54, 57, 65, 105, 106
İsaguci Gelenegi 19, 21, 30
isbat (el-burhân) 27
isim 32, 33, 36, 52, 53
isimlendiren (el-müsemmi) 36, 52
isimlendirilen (el-müsemma) 36
isimlendirme (et-tesmiye) 36, 52
İslâhu Kitâbi'l-Ustukussaât fî'l-Hendese li Uklidis 7
İslâm ansiklopedistleri 35
İslâm dünyası 6, 26, 29, 43, 44
İslam eğitim tarihi 24
İslam filozofları 54
İslâm Mantık Tarihi 23, 106
İspat (el-burhân) 50, 51, 53
istikrâ (tümevarım) 31
İstinsah 59
istisnâî kıyas (istisnâî) 49, 51, 53, 81, 89
iştirât 31, 32
iyyinin bilgisi 40
izâfet 47, 75
Kadı Sâid el-Endelûsî 26, 106
kalıp (durûb) 49, 51, 53, 83
Karaca Ahmet 46
Karaman İl Halk Ktp 43
Kasidetü'l-muzdevice fî'l-mantık 39, 106
Kategoriler 23, 25, 35, 36, 54
Kâtib Çelebi 44, 45, 46, 106
Kâtibî 7, 40
Katolik 54
Kavl/ekâvîl 32, 37
kavram 37, 55
kavramlar 26, 41, 51, 54
kelâm 19, 36
Kemâleddin ibn Yunûs 7
Keşfu'l-Hakâik fî Tahriri'd Dekâik 7, 43, 51, 105
Keşfu'z-zunûn 44, 45, 106
kesinlik taşıyan öncüller (el-yakiniyyât) 50, 91
Kesinlik taşıyan önermeler 51

kıyas 46, 50, 51, 53, 81, 83, 91, 93
 Kıyası kendinden önermeler 50, 91
 Kilise 54
 Kindî 19, 26
 Kitabu Beyânî'l-esrâr (Beyânu'l-esrâr) 44, 51, 105
 Kitâbu'l-Elfâzî'l-müsta'mele fi'l-mantık 105
 Kitâbu'l-Matâlî' 44
 Kitâbu'n-Necât 39, 106
 Kitâbu Telhîsî'l-hakâik 7, 44
 Kitâbu't-Ta'dîlî'l-mi'yâr şerh Tenzîlu'l-efkâr 43
 Kitâbu Zübde'tî'l-hakâik 44
 konu (mevzu) 30, 31, 32, 34, 36, 43, 48, 49, 52, 73, 75, 83
 konu şahsî 35
 konuşma 37
 Köprülü Ktp 46, 107
 kurucu sûretler (es-suve-ru'l-mukavvime) 38, 53
 Kutsal Ruh 55
 kübrâ 49, 81
 küçük öncül (suğrâ) 49, 81
 küçük terim 49, 81
 külli 34
 külli anlam 31, 32
 külli(ler) 15, 31, 32, 34, 37, 41, 46, 52, 65, 67, 69
 külli nefis 37
 külliye-i müsevvere (tümel belirtili) 73
 lafız 37, 38, 46, 47, 52, 53, 65
 Lafız-anlam 37
 Lafız-anlam ilişkisi 37, 52, 53
 lafzî 36, 37
 lafzî nutk 36
 Lâtince 23, 26, 44

madde 37
 mahiyet 32, 35, 47, 51, 52, 71
 mahsûrât (belirtili önermeler) 77
 mahsus (özel) 73
 makale 40, 41, 45, 51
 mantık 9, 21, 22, 23, 25 28, 31, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 51, 52, 53, 63, 83, 93, 105, 106
 mantık çalışmaları 19, 23
 mantıkçı 43, 44
 mantıkçılar 23, 29
 mantikî 41, 52
 mantık külliyyatı 39
 Mantıku'l-Meşrûkiyyin 39
 Marius Victorinus 26
 matematik (el-ilmû'r-riyâzî) 7, 35, 40
 mecmua 59
 mekan 48, 75
 metafizik-teoloji (el-ilmû'l-ilâhî) 25, 40
 Mettâ ibn Yûnus 26
 Miftahus-sa'âde ve mis-bâhu's-siyâde fi mev-zûâtî'l-ulûm 106
 Millet Ktp 43, 44
 Molla Fenârî 45, 46, 106
 M. Tahir Bursalı 105
 Muallimü's-Sânî 19, 29
 mufârik 47
 muğâlata (sofistik) 50
 Muhammed ibn İbrahim el-Hanbelî el-Halebî 45
 Muhammed ibn İbrahim el-Mânsurî 45
 Muhammed Şâkir 45
 mukaddem (önbileşen) 48, 73
 Mukaddimetu'l-Medhal 26, 106
 Muslihuddîn Mustafa ibn Şa'bân es-Surûrî 45

Mustafa ibn Halil ibn Kâsım 59
 Mustafa Mostârî 45
 Musul 7
 Mücerrebât (deneyimler) 91
 Müfred 32, 34, 51, 52, 65
 Müfred Kavram 51
 müfred külli 32, 52
 Müfred ve Murekkeb külli 52
 Müfred ve Murekkeb Lafız 52
 müfred (yalın) 31, 47, 65
 mühmele 48, 73
 murekkeb (birleşik) 31, 32, 34, 47, 51, 65
 murekkeb-külli (birleşik tümel) 31, 32, 53
 Müşâhedât (gözlemler) 91
 Müstensih 59
 Mütevâtîrât (doğru haberler) 91
 Nasîreddîn et-Tûsî 43, 106
 nazari felsefe 40
 Necmeddin Ali ibn Ömer el-Kazvinî 7
 nefis 36, 37
 nevi' 25, 32, 36, 37
 Nev'î Yahyâ Efendi 45
 nev' (tür) 34, 47
 nicelik 46, 77
 niteleme (el-vasf) 36, 52
 nitelendiren (el-vâsıf) 36, 52
 nitelenen (el-mevsûf) 36, 37, 52
 nitelik (es-sıfa) 36, 37, 52, 79
 Nûreddîn Ali ibn İbrahim eş-Şîrâzî 45
 Nûreddîn Ali ibn Muhammed el-Eşmûnî 45
 Nuruosmaniye Ktp 43, 105
 nutk 36
 olumluluk 48, 75, 79, 83
 olumlu önerme (mûcibe) 48

olumsuzluk 48, 75, 79, 83
olumsuz önerme (sâlibe) 48
oniki bahis 51
ontoloji 37
Organon 19, 23, 26, 29, 35
orta terim (hadd-i evsat) 49, 81, 83
Osmanlı 7, 19, 43, 45, 105
Osmanlı Müellifleri 45, 105

öğrenim 37, 53
öğrenim ve öğretimdir (el-ilm ve't-te'allüm ve'tta'lim) 37
öğretim 19, 37, 53
öncül 49
önerme (kazıyye) 23, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 71, 73, 75, 79, 81, 85, 89
önergeler (el-kazâyâ) 51
örtüşme (bi'l-mutâbaka) 47, 51, 52, 65
Özellik 52
özet (muhtasar) 23, 26, 29, 44

parça 48, 75
Patristik 23
poetik 31, 50, 51, 53
Poetika 23, 35
Porphyrios 19, 23, 25, 26, 30, 33, 36, 38, 41, 45, 46, 53, 105, 106
problem 25, 27, 38, 41, 43, 54
Probus 26

rastlantı 48, 73
reel varlıklar/gerçek varlıklar 37
resm-i nâkıs (eksik tanıtm) 47
resm-i tâm (tam tasvir) 47
resm (tanıtm, tasvir) 32, 34, 51, 53, 71
Rethorika 35

Retorik (el-hatâbe) 31, 51, 53
reviyye 42
risâle 29, 30, 35, 36, 37, 51, 54, 62, 93, 105
Risâle fi fesâdi'l-ebhâsi'lleti vada'ahâ mübrizü'l-cede-liyyîn 44
Risâle fi ilmi'l-Hey'e 7
Risâle fi'l-mantık 44
(Risâleler) Resâilu İhvânî's-Safâ 35, 106
Risâlet fi Fesâdi'l-Ebhasil'lleti Vada'ha Mübrizü'l-Cede-liyyîn 7
Risâletü'ş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-Mantikiyye 7
riyâzî 35, 36, 40
Roscelin 55
ruh 36, 37
Rûmiye 44

safсата 34, 46
sanat 36, 37
sanatkâr 37
Selçuklu 7, 18, 43
Semerkand 7
Sergius 26
sezgiler (hadsıyyât) 50
siyaset (ilmu's-siyâse) 40
siyasî 35
skolastik dönem 54
skolastikler 26
Sofistika 35
Sofistik Delillerin Çürütülmesi 23
Sofistik (el-muğâlata) 51, 53, 93
sonuç (matlûb) 49
söz 32, 37
su gözü 37
suğra 49
Süleymaniye Ktp 43, 44, 46, 59

sûret 37, 53
Süryânî 23
Süryânice 23, 26

şahıs 36, 37, 52
şahsî 31, 34, 52
şahsî yüklem 31
Şakâiku'n Nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye 45, 106
şart 31, 34, 48
şart edatı 31
Şartlı bağlantılılar (el-ikrânâtü'ş-şartıyye) 51
şartlı önerme (el-kazıyye-tü'ş-şartıyye) 30, 51, 73
Şebister 7
şekil (figür) 46, 81
Şemseddin Muhammed ibn Hamza el-Fenârî 45
Şemseddin Muhammed ibn Mahmud el-İsfahânî 7
şerh 23, 26, 29, 43, 44, 45, 46
Şihâbeddin Ahmed ibn Muhammed e1-Ebdi 45
şiiir (poetik) 34, 39, 46, 50, 93

Tabakâtü'l-ümem 26, 106
tabî'î 35, 41
tabî'î ilimler 35
Ta'dilu'l-mi'yar fi nakdi Tenzîli'l-efkâr 106
Tahsilü's-sa'âde 30, 105
takyid/takyidi 31, 32
tamamlayıcı sûret 53
tamamlayıcı sûretler (es-suve-ru'l-mutemmime) 38
tam tanım (hadd-i tâm) 51, 53, 71
tam tasvir (resm-i tâm) 51, 53, 71
tanım 25, 26, 32, 33, 34, 46, 47, 51, 53, 67, 71

tanımlanan (mahdûd) 32
 tarif 34, 73
 taş 38, 47, 48, 65, 75, 79
 tasavvur 36, 50, 51
 tasdik 40, 51
 Taşköprizâde 45, 106
 tasvir edilen (mersûm) 32
 tasvir (resm) 32, 33, 34, 47,
 48, 51, 67, 71
 tefsir 29, 45
 Tefsîru Kitâbi İsâgûcî 26
 Tefsîru Kitâbi İsâgûcî li Fîrfûr-
 yûs 105
 Tehzîbü'n-Nuket 7, 44
 tek yüklemlî 31
 temsil (analoji) 31
 Tenzîlü'l-Efkâr fî Ta'dîlî'l-Esâr
 7, 43, 105
 teoloji 40, 54
 teorik kanıtlama (el-burhâ-
 nu'n-nazarî) 40
 terminoloji 29
 teslis 54
 tikel 47, 48, 51, 67, 73, 77, 79
 tikel belirtîli (cüz'îyye-i müsev-
 vere) 48, 73
 tikel olumlu 48, 77, 79
 tikel olumsuz 48, 77, 79
 Topika 26, 35
 Topikler 23
 Topkapı Sarayı Ktp 43
 tümel 47, 48, 49, 54, 65, 67,
 73, 77, 79, 83

tümel belirtîli (külliyye müsev-
 vere) 48
 Tümel kavramlar (el-maâ-
 nî'l-külliyye) 51, 53
 tümeller meselesi 41, 54
 tümel olumlu 48, 76, 79
 Tümel olumsuz 77, 79
 tümevarım 31, 34
 tür (nev') 25, 34, 47, 52, 67
 Türkçe 19, 29, 30, 44
 Türkiye 20, 44
 Uyûnu'l-Hikme 39, 54, 106
 uzak cins 47, 71
 uzlaştırma 48
 üçüncü kalıp 49, 85
 üçüncü şekil 83
 vahiy 36
 varlık hiyerarşisi 37
 varlık(lar) 36, 37, 40, 52, 53,
 54, 55
 varlıkların sınıflandırılması 28
 varoluş aşamaları 39
 Vefayâtu'l-â'yân 7
 Vefeyâtu'l-a'yân ve ebnâi'z-
 zamân 106
 yakın cins 47, 71
 yakın fasl 47, 71
 Yalın (müfred) 51

yanlış 40, 48, 71, 75, 77, 79, 93
 yazar canlı 32
 Yeni-Eflatuncu yorumcular 23
 yöntem 29
 yüklem 30, 32, 34, 48, 49, 73,
 75, 83
 yüklemî şahsî 31
 yüklem küllî 34
 yüklemli (hamliyye) 48
 Yüklemlilerde birleşik karineler
 (el-karâni'l-müellefe mi-
 ne'l-hamliyyat) 51
 yüklemli önerme (el kazıy-
 yetü'l-hamliyye) 30, 31,
 34, 73
 yüklem (mahmûl) 31, 48
 yüklem şahsî 34
 Yunanca 46
 zaman 48, 75
 Zâtî-küllîler 52
 zâtî (öze ilişkin) 47, 52, 67
 Zekerîyyâ ibn Muhammed el-
 Ensârî el-Kâhîrî 45
 Zeyd 31, 34, 38, 47, 48, 65,
 67, 71, 72, 75
 zihin 25, 36, 36, 40, 41, 47,
 50, 52, 65, 91
 zihinde canlandırılan (umûrun
 tusuvvirat fi'z-zihn) 41
 zihinde nitelik 52
 Zihinde varolanlar 41
 Zübdetü'l-Esrâr 7, 43